

YAHUDİ TEOLOJİSİNDE MU'TEZİLİ TEMAYÜLLER - BİR TETKİK

Yazar: David SKLARE* Çeviren: Casım EKİNCİ**

Geliş Tarihi: 23.09.2018

Kabul Tarihi: 02.11.2018

ÖZET

Bu çalışma, 8-9. yüzyıllardaki başlangıcından 17.yy'a kadar Yahudi Mu'tezililiği üzerine kısa bir inceleme sunmaktadır. Tanınmış Yahudi Mu'tezili yazarlar ve onlara ait eserler de çalışmada kısaca tanıtılmıştır. Yahudi Mu'tezililiği'nin gelişimini üç devreye ayırabiliriz. 1) Eklektizm ve doktrin çeşitliliğiyle kendini gösteren erken dönem. 2) Basra Behşemiyye öğretisinin Rabbinikler ve Karaylar tarafından uyarlandığı klasik dönem. 3) Mu'tezili düşüncesinin en somut örneklerinin üretildiği geç dönem. Çalışmanın sonunda Yahudi Mu'tezililiği'nin Endülüs'teki serüveni ile ilgili de kısaca bilgi verilmiştir.

MU'TAZILİ TRENDS IN JEWISH THEOLOGY - A BRIEF SURVEY

Abstract

This article presents a brief survey of Jewish Mu'tazilism, from its beginnings in the late eight or early ninth century through the seventeenth century. Short descriptions of known Jewish Mu'tazili authors and their works are provided. We can divide the development of Jewish Mu'tazilism into three periods: 1) the early period characterized by eclecticism and doctrinal variety. 2) the classic period in which the Basran Bahshamiya school was adopted by both Rabbanites and Karaites. 3) The late period in which epitomes of Mu'tazili thought were produced. The article concludes with a brief consideration of Mutazilism in al- Andalus.

Arapça konuşan Yahudilerin önemli bir bölümünde Mu'tezile'nin öğretileri köklü bir geçmişe sahiptir.¹ Yahudilerle akılcı ve sistematik bir kelam düşüncesi arasındaki ilişki en geç 9.yy'ın ilk zamanlarında başladı. Bu ilişkinin bir kısmı sadece ipuçları ile bilinip müphem kalırken bir kısmı

* David SKLARE, Ben-Zvi Enstitüsü Yahudi-Arap Kültür ve Edebiyat Çalışmaları Merkezi Müdürü. E-Mail: dsklare@gmail.com

** İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi.

1 Yahudi kelamı doğası gereği sadece Mu'teziliydi. Hristiyan kelamı Yahudi rasyonalist kelamı üzerinde ilk zamanlarında önemli bir etkiye sahipti. 10.yy'ın ortalarına kadar yine de Yahudi kelamcılar neredeyse taklit seviyesinde Müslüman Mu'tezilesi'ni uyarlamışlardı. Ayrıca kelamı çalışma yapan Yahudi yazarlar arasında kesinlikle Eş'ari taraftarı hiç bir kimse bulunmamaktadır. Bu sebepten dolayı bu makalede Yahudi rasyonalist kelamını kastetmek üzere "Yahudi Mu'tezilesi" terimini kullandık.

ise elimize ulaşan en eski Arapça sistematik kelimeler eseri olan “*İşruun Makalat*” ın sahibi Davud el-Mukammes er-Rakki'nin çalışmaları gibi net ve açıktır. 10. ve 11. yy'da artan edebi hareketlilik aracılığıyla Yahudi Mu'teziliği tarihinin izini sürebiliriz. Kronolojiye tersten bakarsak, Mu'tezile kelamı en erken 17.yy'a kadar Mısır Karaylar topluluğunun resmi teolojisi olarak varlığını sürdürmüştür.

Mu'tezili öğretilerinin hızlıca Ortadoğu Yahudi grupları arasında benimsenmesi bizi şaşırtmamalıdır. Yahudiler Irak, İran, Şam ve Mısır nüfusunun eski ve ayrılmaz bir parçasıydı. Hristiyanlar, Zerdüştler, Maniheiztler ve diğer din mensuplarıyla beraber Yahudiler de Müslüman-Arap işgalinin çalkantıları sonrası Ortadoğuda'ki siyasi ve kültürel gelişmelerle bunu izleyen evrensel Arap kültürünün ortaya çıkışını tecrübe ettiler. Felsefi literatür ile karşılaştıkları zaman, (Hristiyan, Hint ve Müslümanlardan gelen çeşitli kaynaklardaki literatür) bazı Yahudilere çevrelerindeki dünyanın (gerek fiziksel gerekse de ruh ve aklın iç dünyası ve de dini tecrübe) akli ve analitik olarak düşünülebilmesi fikri oldukça çekici ve ilgi uyandırıcı geldi. Ortaya çıkan Mu'tezili öğretiler; tevhid ve adaleti savunan, insanın özgür iradesini benimseyen ve teşbihi reddeden geleneksel Yahudi inancı ile aynı frekanstaydı. Bu açıdan Harry Wolfson'un bu nevi etkilerle ilgili yorumunu akılda tutmak yerinde olur;

“İnançlar ve düşünceler gerçekten bulaşıcıdır. İnançlar ve düşünceler tarihi ise genellikle aktarım yoluyla bir taklit tarihidir. Ancak bir düşüncenin veya fikrin bulaşıcılığının etki edebilmesi için ondan etkileyecek olanlarda buna bir eğilimlerinin veya hassasiyetlerinin olması zorunluluktur.”²

Yahudiler ilk olarak Yahudilik üzerinde çok az bir etkiye sahip olan Helenistik pagan kanalıyla akılcı felsefe ile karşılaştılar. İskenderiyeli Filon'un Yahudilik ve Yunan düşüncesi sentezi, Yahudilik üzerinde kalıcı bir etki yaratmadı.³ Yaklaşık dokuz yüz yıl sonra Hristiyanların ve Müslümanların nakil ve akli ile akli ve analitik düşüncenin sistematik kelama entegrasyonu projeleri Yahudiler tarafından çekici bulunup Arap topraklarındaki Ortaçağ Yahudileri arasında ana akım haline gelmişti.

Bizim Yahudi Mu'tezililiği tasavvurumuz kabaca üç kısma ayrılmaktadır.⁴

2 Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, Cambridge, 1976, s.70.

3 Buna mukabil Filon'un yazıları Hristiyan Kilisesi altında varlığını devam ettirmiştir.

4 Burada verilen dönemlendirmeler ana hatlarıyla D.Gimaret'in *Encyclopaedia of Islam*'daki “Mu'tezile” maddesinde kullandığı yöntemle paraleldir. 2.baskı, Leiden, 2010.

1- Erken dönem; 9.yy ve 10. yy'ın ilk çeyreğini kapsayan dönem. Bu bir başlangıç, eklektizm ve Hristiyan kelimadan açıkça etkilenme dönemidir.

2- Klasik dönem; 10.yy'ın ikinci çeyreği ve sonrası ile 11.yy'dır. Bu dönemde Yahudi yazarlar Mu'tezile'nin Basra okulundan öyle etkilenmişlerdir ki bunların bir kısmı okulun kendi iç tartışmalarına bile müdahil olmuşlardır.

3- Geç dönem; 12.yy ve sonrası. Bu dönemdeki çalışmalar büyük çapta Mu'tezile öğretilerinin muhtasarlari ve mesail kitapları ile sınırlıdır.

Makalenin sonunda ise Endülüs Yahudi düşüncesinde Mu'tezile'nin varlığına değineceğiz.

Müslüman Mu'tezili düşüncenin hem öğretileri hem de öğretilerin teknik terminolojisinin Yahudi yazarlar üzerindeki etkisi açık iken, bu yakın etkileşimin gidişatını tasvir etmeye imkan sağlayacak çok az spesifik bilgiye sahibiz. Yahudi ve Müslüman kelimcilerinin gerçek manada iletişimine dair veyahut Yahudi yazarların okumuş olabilecekleri Müslümanlara ait kitaplara dair bir kaç tarihsel (gerçeklik) bilgi muhafaza edilmiştir. Bu, sadece bu tür bir kaç bilgi kııntısına sahip olduğumuz klasik dönem içindir. Ortak entellektüel ilgiler ve polemiksel karşılaşmaların farklı dini gruplara mensup üyeler arasında ilim alışverişini teşvik ettiğini sadece kabul edebiliriz.⁵ Resmi veyahut gayri resmi olan meclislerdeki tartışmalar Yahudilerin İslam kelim öğretilerini ve argümanlarını uyarlamalarına imkan sağlamıştı.⁶

Yahudi Mu'tezililiği kendi iç öğretilerinde genel olarak İslami düşünce çizgisini takip etmiştir. Örneğin epistemoloji, ilahi sıfatlar, halku-l Kuran,⁷ husun-kubuh, ilahi adalet ve özgür iradeyi tartıştıkları zaman islami düşünce çizgisini takip etmişlerdir. Yahudi polemiksel ilgiler özellikle nübüvvet, nesih-mensuh, soterioloji (kurtuluş bilimi) alanlarında ifade edilmiştir. Erken dönem Müslüman Mu'tezile'si çok fazla doktrinsel çeşitlilik ile şekillendirilmişti. Müslüman kelimciler atomculuk, insanın gönüllü fi-

5 9.yy'dan başlayarak ve özellikle de 10.yy Bağdat'ında Aristo Külliyyatı çalışmaları ve tercüme faaliyetleri etrafında gelişen bu tür kültürel etkileşim ile ilgili bir miktar bilgi bulunmaktadır. Bkz. Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/8th-10th centuries)*, London and New York, 1998. Bu kültürel değişimler üzerine daha geniş perspektif için, bkz. Joel Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, Leiden, 1986.

6 Meclislerin kültürel olgusu üzerine, Hava Lazarus-Yafeh, Mark R. Cohen, Sasson Simekh, S.H. Griffith'in makalelerine bkz. Atf., *The Majlis: Religious Encounters in Medieval Islam*, Wiesbaden, 2000.

7 Bkz. Harry Wolfson, *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*, Cambridge, 1979, 4.Bölüm, "The Pre-existent Koran and the Pre-existent Law."

illerinin kaynağı ve tevellüd ile Allah tarafından bahşedilen aslah fikri gibi önemli ilkelere karşı çıkıyorlardı.⁸ Yahudi Mu'tezili düşünce bu dönemde benzer şekilde eklektik ve çeşitliydi. Aynı şekilde tıpkı klasik dönem Müslüman Mu'tezile'sinin (9.yy'ın son yıllarından 11.yy'a kadar ki dönem) uyumlu olması, sistematik düşünce okullarının kurulması gibi Yahudi Mu'tezile'si de çok iyi belirlenmiş bir doktrinel sistemi uyarlamıştı.

Yahudi Mu'tezile'sininin gelişimini tasvir etmeye devam etmeden önce iki kısa sapmayı paranteze almamız lazım. Yukarıda daha önce Rabbinik Yahudileri'nden ayrılan Karaylar'dan bahsetmiştik. Rabbinikler, dini pratikleri Talmud ve Mişna'da kayıtlı bulunan gelenek üzere kurulu olan ana akım (Müslümanlar buna cumhur der)⁹ Yahudileri idiler. Irak'ta Aşağı Mezopotamya'nın Pumbedita ve Sura şehirlerinde 6. yy'dan başlayarak 11.yy'ın ortalarına kadar süren Talmud Akademisi'nin yöneticileri olarak hizmet eden Rabbiniklerin dini liderleri "gaonim" olarak adlandırılıyordu. Kendi açılarından ki tarihsel olarak da muhtemelen doğrudur, gaonik akademiler, 3.yy'da Irak'ta kurulan Talmud Akademileri'nin doğrudan devamıydılar. 10.yy ile birlikte bu kurumlar artık genel hatlarıyla Talmud öğretiminin yerini tutmamasına rağmen geniş bir mahkeme ağının yönetimini üstlenmiş, akademi yöneticileri bunu kendi sorumlulukları altında görmüş ve Horasan'dan İspanya'ya kadar geniş bir Yahudi dünyasının içinde Talmud'un sahihliğini ve aslını korumayı kendi vazifeleri olarak görmüşlerdir. Her iki Gaonik Yeşivot (Sura ve Pumbetida) 9.yy'ın sonu veya 10. yy'ın başlarında Bağdat'a taşındılar ve bu da onların entelektüel dünyası için önemli sonuçlar doğurmuştur.¹⁰

Karaylar, Rabbinik geleneğin otoritesini reddeden kıyas ve İncil temelli bir dini hukuk sistemi yaratan, nassçı bir ideoloji geliştiren bir Yahudi mezhebidir. Karayların kökeni açık olmamakla beraber doğrudan akademik bir tartışmanın konusudur. Karay Yahudiliği kesin olarak açık bir şekilde nassçı bir hareket olarak 10.yy'ın sonlarına doğru bir araya gelmiş görünmektedir. Daniel el-Humusi (İS.810-970) bu gelişmede önemli bir rol oynamış görünmektedir. El-Humusi dindaşlarını sürgünden ayrılmaya ve yıkımın yassını tutmak amacıyla Kuddüs'e gitmelerini teşvik etmiştir. Kuddüs'ün (Siyon'un) Yasçıları hareketi oldukça başarılıydı ve 10.yy'ın

8 Bu çeşitliliğin özet bir çalışması Daniel Gimaret'te bulunabilir, "Mu'tazila," *Encyclopedia of Islam*, II.baskı Leiden, 2010. ilk Mu'tezili öğretilerinin derin ve kapsamlı incelenmesi Harry Wolfson'un çalışmasında bulunmaktadır. *The Philosophy of the Kalam*, Cambridge, 1976.

9 Bkz. Ebu'l Hasan 'Ali b. El-Hüseyin el Mes'udi, *Kitabu'l-Tenbih ve'l İşraf*, ed. M.J. de Goeje, Leiden, 1984, s.s. 112-114.

10 Daha detaylı gaonim tasviri, yazmaları ve kurumları için, bkz. Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Hawen, 1998.

* el-Humusi hakkında daha sonra ayrıntılı bilgi verilecektir.

ortalarına kadar Kuddüs, bereketli Karai entellektüel ve edebi mucizevi altın çağının büyük bir merkezi haline geldi. Bu kuruluş (Siyonun Yasçılardı) Kuddüs Yahudi Cemaatinin 1096 yılında Haçlılar tarafından yok edilmesine kadar sürdü.¹¹

Bizim kaynaklarla ilgili ikinci sapmamız Yahudi-Arap entellektüel tarihinin yeniden inşası içindir. 6.yy'dan 9.yy'a kadar ki süreçten çok az Yahudi literatürü kaldı. Ayrıca Said bin Yusuf el- Feyyumi, Bahya bin Yusuf bin Pakuda, Yahuda Halevi, ve Maymonides gibi arapça olarak yazılan Yahudi düşüncesinin zirve eserlerin dışında çoğu Yahudi-Arap literatürü Kahire'deki genizalarda mevcut olup bize ulaşmışlardır. Geniza genelde sinagoglarda bulunan, eski püskü kitap kalıntılarının onursuzca atılmaktansa içine konulduğu depo işlevi gören yerdir. Kahire'de bulunan bu tarzdaki iki geniza yaklaşık olarak bin yıl kullanılmış ve hayatta kalmıştı. Bunlardan biri, yazma parçaları dünyanın çeşitli kütüphanelerinde korunmakla birlikte çoğu yazması Cambridge Üniversite Kütüphanesi'nin elinde bulunan Fustat'daki meşhur Ben Ezra Sinagogu'nun genizasıdır. İkincisi ise sinagog kütüphanesinden eski püskü kitapların konulduğu depo olarak hizmet eden Kahire'deki Karaylar Sinagogu'nun genizasıdır. Bu genizadaki yazmaların neredeyse tamamı Karay alimi ve maceraperest İbrahim Firkovitç tarafından çıkarılıp 1876'da St.Petersburg'daki Kraliyet Kütüphanesine (Rusya Ulusal Kütüphanesi) satılmıştır.

Her iki muazzam yazma depoları ortaçağ ortadoğu Yahudi kültürü, sosyal ve politik hayatları hakkında bize eşsiz bilgiler sunmaktadır.¹² Ben Ezra Genizası çok küçük yazma kesitleri içermektedir. Bu eski kitap kesitlerinden bir dizi çalışmayı yeniden inşa etmek büyük bir çaba harcamakla birlikte mümkün iken yeniden inşa edilecek olan metin oldukça kırılgan ve önemli bölümleri eksik olacaktır. Öte yandan Firkovitç Koleksiyonu çok daha hacimli yazmalar içerip ilim insanlarına da kendi bütünlükleri içinde metinleri yeniden oluşturma imkanı sağlamaktadır.

Kahire genizaları Yahudi-Arap literatürü ve içinde olduğu toplum hakkında bize çok ciddi manada bilgiler sağlamıştır. Bununla birlikte Ka-

11 Biraz eski olmasına rağmen iyi ve kapsamlı bir Karaylar tarihi ve öğretileri araştırması Encyclopedia Judaica'nın "Karaylar" maddesinde bulunabilir, Kuddüs, Cilt X. 1972. S.761-785 sütunları (Çoğu Leon Nemoy tarafından yazılmıştır). Daha dolgun ve güncel bilgiler "Karaylar Yahudileri'nin" çeşitli bölümlerinde bulunabilir. *A Guide to its History and Literary Sources*, Edt. Meira Polliac, Leiden, 2003. Ayrıca bkz. Daniel Lasker, et al, "Karaites" Encyclopedia Judaica, 2. Baskı, cilt XI, 2007, ss. 785-802.

12 Örneğin arap dünyasındaki yahudi topluluğuna dair beş ciltlik kocaman bir çalışma S.D. Goitein tarafından yapılmıştır. Akdeniz toplumunu (Berkeley and Los Angeles, 1967-1988) neredeyse tamamen geniza dökümanlarından çizer.

*Yahudiler arasında Sadya Gaon olarak bilinir.

hire genizalarının sadece Kahire ve Fustat'tan gelen, o bölgedeki alimlerin ilgilenip topladığı veya kopyaladığı materyalleri muhafaza ettiği akılda tutulmalıdır. Kahire'nin Bağdat, Kordoba veya Kayrevan'ın aksine önemli Yahudi kültürel yaratıcılığının merkezi olmadığını (Maymonides'in gelişine kadar) hesaba katmakla birlikte kabul etmeliyiz ki Irak, Suriye veya başka yerlerdeki üretilmiş olma ihtimali bulunan Yahudi- Arap literatürüne dair çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bunun kuşkusuz, anlatmaya çalıştığımız Yahudi Mu'tezililiği hakkında özellikle de onun ilk dönemlerine dair sınırlamalara ilişkin ciddi sonuçları vardır.

Erken Dönem 9.yy ve 10.yy'ın İlk Yarısı

Biz yine de Yahudi toplumunun önemli üyelerinin Mu'tezili düşüncüyü muhtemelen 8.yy'ın sonunda veya 9.yy'ın başları gibi oldukça erken bir dönemde uyarladığını saptayabiliriz. 10.yy'ın ortalarına doğru bu fikirler Yahudi düşüncesine o kadar sokulmuştu ki bu fikirler Yahudiliğin orjinal fikirleri olarak anlaşılıyordu. Örneğin biz bu eğilimi Karay Yefet bin Ali'nin İncil yorumlarında görebiliriz. Bir taraftan Yefet, epistemoloji, mantık, kainatın yaratılış delilleri ve benzeri konular hakkında söylediği şeylerde oldukça Mu'tezili iken, öte yandan Yefet yabancı kitaplara karşı savaş açmış hatta Mu'tezile'yi entellektüel kibirlerinden dolayı eleştirir olmuş ve onların aslında akıllı kimseler olmadığını söylemiştir.¹³ Bu yüzden kelami çalışmalarını Müslüman Mu'tezilesi'nden türetmiş olmasını ihtimal dahilinde görmemiş ve o, sonuç olarak kendi felsefik bilgisini sadece özgün Yahudi kaynaklarından çıkardığına inanmıştı.

Biz aynı eğilimleri 10.yy'ın ortalarında yazılmış görünen Rabbinik bir metnin bir kısmında görüyoruz.¹⁴ Bu ibrance yazılmış anonim bir metindir. Ama yine de yazar Arap kültürüyle iyice haşır neşir olmuş ve bu etki onun ibrancesinde açığa çıkmakta ve kökeninin Yahudi kaynakları olduğunu düşündüğü Kur'an ayetlerini çıkarmış ve onları İbranceye tercüme etmeyi düşünmüştür. Çalışmanın kalan bölümleri giriş, ilahi birlik üzerine olan ilk bölüm ve dua üzerine olan ikinci bölümden müteşekkildir.

13 Yabancı kitap çalışmaları üzerine, bkz. Georges Vajda, *Deux Commentaires Karaites sur L'Ecclesiaste*, Leiden, 1971, ss. 118-121, Haggai Ben- Shammai. *The Doctrines of Religious Thought of Abu Yusuf Yaqub al-Qirqisani and Yefet ben Eli*, doktora tezi (ibrance), The Hebrew University of Jerusalem, Cilt I, 1977 ss. 105-107. Yefet'in Mezmurlar üzerinde yaptığı Mu'tezile eleştirisi için bkz. Ben- Shammai, *The Doctrines...*, s.106. n.29.

14 Metin Jacob Mann tarafından *An Early Theological-Polemical* adıyla basıldı. Hebrew Union College Annual 12-13 (1939-1938) ss. 411-459. Bu tartışmanın daha detaylı metni David Sklare'de bulunmaktadır. Bkz. *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World; Texts and Studies*, Brill, Leiden; 1996, ss. 130-138.

Yazarın belirttiği kitle tevhid hakkında daha çok şey bilmek isteyen Rabbinikleri içermektedir. O, Tevrat'ın rasyonel tetkike maruz kalacağını ezberden düşünüp korkan Rabbinik ekolü öğretmenlerine de güvence vermiştir. Onun giriş bölümünün elimize ulaşan kısmı Tevrat'ın yükümlülüklerini ve pratiğinin tüm akıllı kimselere uygulamada evrensel olduğunu kanıtlamaya adanmıştır ki bunu tevhid ve aklın evrensel olmasından çıkarmıştır.¹⁵ Yazarın Mu'tezili fikirlerini uyarlamasının daha spesifik bir örneği ise akli bir zorunluluk üzerine temellendirdiği duanın evrensel bir farz olduğu iddiasıdır.

Metnin girişinde yazar, Evrensel din olan Yahudilikten sapmalarından dolayı Samarileri, Hristiyanları ve Müslümanları eleştirir. O yine de Yahudi Mu'tezilesi olarak karakterize ettiği rasyonalist bir gruba düşmanlığını açıkça belirtir ve onları dini rölativizm ile ibadetlerde gevşeklik göstermekle suçlar. Onlar hakkında şöyle der:

Ahmaklık ve aptallıklarından dolayı, şeytani insanlar tarafından çizilen dünya düzenini korumak için doğruların yolunu terkettiler ve cemaati için bir sığınak yapıp zayıflamış bir duvarın gölgesine sığındılar, diken üstünde yürürler¹⁶ ...¹⁷ akli bilmeyen ve sözleri anlamsız olan Ebu Haşim el-Cubbai ve onun arkadaşları.¹⁸

Bu kişinin gerçekten Mu'tezile'nin Basra Okulu kurucularının kitaplarını okuduğuna dair şüphe eğilimindeyiz. Yazarımızın mutedil Mu'tezili anlayışına karşın yine de Ebu Haşimi yabancı etkinin tehlikeli bir sembolü olarak¹⁹ zarar veren rasyonel bir aşırılığa liderlik edebilecek biri olarak görmüştür. Tekrar belirtirsek yazarımız Mu'tezili fikirleri ve bakış açısını öyle yüksek derecede orjinal Yahudilik olarak açıklıyor ki onları bizzat Mutezile'nin kendisinin karşısına yerleştiriyor! Bu bize bu fikirlerin Yahudi kültürü içinde oldukça uzun bir süre kuluçkada kaldığını göstermektedir.

Bu tamamlanmamış erken dönemde, Yahudiler çeşitli kaynaklardan alınabildiği anlaşılan rasyonalist düşünceye ilgi duymuşlardır. Ben Ezra Genizası çok erken dönemde yapılmış olan teolojik çalışmaların küçük bir yazma parçasını korumuştur. Yazmanın kendisi paleografik olarak 9.yy

15 Bu dönemde Tevratın evrenselliği meselesi Yahudi yazarları tarafından çokça tartışılmıştır. Bkz. David Sklare, "Are The Gentiles Obligated to Observe The Torah?" Tartışma 10 ve 11.yy'da Doğu'da yapılan Tevrat'ın evrenselliği ile ilgilidir. Jay Harris, ed. Be'erot Yithzak: *Studies in Memory of Isadore Twersky*, Cambridge, 2005, s.s. 311-346.

16 Mezmurlar 62:4

17 Bu satır tahrip olmuş ve okuması zordur.

18 Mann, *An Early Theological...* s. 448.

19 Bu yazarın Mu'tezile'ye karşı tutumu Ortodoks İslamın da Mu'tezile'ye karşı eleştirilerini yansıtır.

veya 10.yy'ın ilk dönemlerine kadar tarihlendirilebilir.²⁰ Bundan dolayı terkinin kendisi 8.yy'ın sonu veya 9.yy'ın başları gibi tarihlendirilebilir. Standart olmayan Arap-Yahudi fonetik imlası da bu erken tarihi destekler.²¹ Bu kısım bir kitabın "akıl doğası" üzerine yazılmış başlangıç kısmı, doğanın ilkeleri, ve Hint ile Bizans kaynaklarından çıkarılmış diğer meseleleri barındıran iki yaprağı içermektedir. Kitab vücudunun kalan kısımları oldukça ilkel görünen akıl tartışmaları ve bilginin önceliğinin başlangıcı vardır. Burası Mu'tezile'nin kökenlerini ve bunun onlar üzerindeki etkisini tartışma yeri değilken bu yazarın bahsettiği kaynaklar bizi çokça ilgilendirmekte ve bu kaynakları not etmemiz gerekmektedir. Hint kitaplarına referans muhtemelen Budist literatürünü gösterir.²² El-Rum terimi özelde Bizans Hristiyanı'ndan Yunan literatürüne işaret eder ya da genel olarak Hristiyan kaynaklarını ifade eder. Yahudilerin Buddistlerle teması oldukça müphem kalırken bu erken dönemde Hristiyan etkisi açıktır.²³

Bizce bilinen ilk Yahudi kalamcısı olan Davut el-Mukammes, Rakka'da doğmuş ve 9.yy'ın ilk dönemlerinde faal olmuştur. El-Mukammes Hristiyan olmuş ve Yakubi Başdiyakoz Nonnus ile Nusaybinde çalışmıştır. Sebebini bilmediğimiz bir nedenden dolayı el-Mukammes tekrar Yahudi olmuş ve muhtemelen bundan sonra Hristiyanlara karşı olan iki polemik çalışmasını yazmıştır.²⁴ Yahudi okurlar için yazılmış olan "*İşruun Makalat*"

- 20 Tamar Leiter'a İbrani Paleografi Projesinde yazmanın tarihlendirilmesindeki yardımlarından dolayı teşekkürlerimi iletmek istiyorum.
- 21 Bu kısımın bir nüshası Joshua Blau ve Simon Hopkins'in ikinci cildine uygundur. Bkz. *Early Judeo-Arabic in Phonetic Spelling: Texts from the End of the First Millenium* (ibranice) (ilk sayısı 2017 yılında Kuddüs'te basıldı) Fonetiklerin olgusu üzerine, bkz. Blau and Hopkins, "On Early Judeo-Arabic Orthography," *Zeitschrift für Arabische Linguistic* 12 (1984). S.s. 9-27 ve *Judeo-Arabic Papyr-Collected*, düzeltilmiş tecüme edilmiş analizi yapıldı. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9 (1987), s.a 87-160.
- 22 Mu'tezile literatürü bazen Hint gruplarına özellikle de Berahimeye değinir. Bkz. S.Pines, "A Study of the Impact of Indian, Mainly Buddhist, Thought on Some Aspects of Kalam Doctrines," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 17, (1994), ss. 182-203; Sarah Stroumsa, "The Barahima in Early Kalam," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 6 (1985), ss. 229-241. Çıkacak bir makalede, "The Presence of Buddhist Thought in Kalam Literature to appear in *Philosophy East And West*," Dong Xiuyuan metinsel olarak Budist düşüncesini ve erken dönem Mu'tezilesi'nin temasını tartışır. O Belh'i bu temasın muhtemel mahalli olduğunu belirtir. Davud el-Mukammes *Budistlere Bir Reddiye* yazmıştır. Bkz. Sarah Stroumsa, *Davud el-Mukammes*: 20 bölüm, Provo, Utah, 2016, ss. xxvi- xxvii.
- 23 Mu'tezile üzerindeki Hristiyan kelamının etkisi ile ilgili tartışmaların çoğu diyalektik bir tartışma tarzı olması üzerinedir. Bkz. Alexander Trieger'in güncel özeti; *Origins of Kalam*. Sabina Schmidke'de, Edt., *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, New York, 2016. Ayrıca Bkz. Sarah Stroumsa'da gösterilen kaynaklar, *The Oxford Handbook...*, s., xxxiii, n.95
- 24 Sarah Stroumsa, *Dawud ibn Marwan el- Muqammas*, ss. xxv-xxvi. O, çok küçük bir parçası tespit edilebilen *Kitab al-Khaliqa* başlıklı kitaptaki 6 günde yaratılışla (hexameron) ilgili bir yorumu da süryanice kaynaklardan tercüme etmiştir. Bkz. Sarah Stroumsa, "From the Earliest Known Judeo-Arabic Commentary on Genesis," Jerusa-

adlı sistematik kelim kitabı elimize ulaşan en eski arapça kelim muhtasarıdır.²⁵ Bu yüzden bu metin, arapça konuşulan bölgelerdeki kelami düşüncenin gelişimine ve henüz okulların geleneklerini oluşturma sürecinde olduğu döneme önemli derecede şahitlik etmektedir. Muhtemelen artık mevcut olmayan erken dönem Hristiyan çalışmalarını takip etmesine rağmen çalışmanın genel yapısı Maturidi'nin "*Tevhid'i*" ve Cüveyni'nin "*İrşad'ı*" gibi daha sonra kurulan kelim çalışmalarına benzemektedir.²⁶ "*İşruun Makalat*"; epistemoloji, dünyanın doğası, ilahiyat, vahiy ve insanoğlu ile diğer dinlere reddiyelerin tarifini işlemektedir.

El-Mukammes Aristoles geleneğinde iyi bilgilenmişti ki bu, mantık tartışmalarını başlatmada Aristoteles'in kategorileri ve Porfiryüs'un "*İsagoci'sine*" atıfta bulunmasından açıktır. Onun Aristocu arkaplanı akılla ilgili dört soruyu çoğu tartışmayı organize etme aracı olarak kullanma biçiminden de anlaşılmaktadır. Yine de çalışmanın genel kelami doğası, kelami akıl yürütme teknikleri olan "ilzam, taksim ve muarada'dan" faydalanmanın yanısıra geliştirdiği doktrinlerin içeriğinde de olmasından dolayı onun argümantasyon metodunda açıktır. Örneğin onun dünya anlayışında dünya; Aristo'daki gibi form ve maddeden oluşmamış ancak araz ve cevherden oluşmuştur. Bununla birlikte onun yaklaşımı Hristiyan düşüncesinde de kökleri bulunan kendine has standart kelamin dünyayı yaratma delilini kullanmada yaptığı gibi²⁷ yine Aristo temelli Hristiyan kelami eğitimini yansıtan atomcu olmayan (geç dönem Mu'tezilesi'nin aksine) bir yaklaşımdır. El-Mukammes'in ilahi adalet sunusu ile vahye ihtiyaç duyması tıpkı Mu'tezile'deki gibidir. Husun ve Kubuh, Tanrı ve insanoğlunu bağlayan mutlak değerlerdir. Tanrı insanoğlunun zayıflığının farkındadır ve bu yüzden O'nun adaleti vahiyle belirtilen emirler ve yasaklar aracılığıyla insanoğluna rehberlik etmeyi gerektirir.²⁸ Onun 15. babdaki emir ve nehiy yaklaşımı daha sonraki Mu'tezile literatüründeki tartışma konularını öngörür. Onun özgür irade konusundaki görüşü de Mu'tezili'dir.²⁹

lem Studies in Arabic and Islam 27 (2002), ss.375-395. O ayrıca benzer kaynaklar üzerinden ekleziasit (incilde vaiz bölümü) üzerine de bir yorum yapmış ancak bu çalışmanın yazması bulunamamıştır.

25 Kitabın ilk basımında (Sarah Stroumsa, *Dawud ibn Merwan el-Muqammes's Twenty Chapters* or *Ishru'un Makala*, Leiden, 1989) arapça metin ibrance karakterlerle sunulmuştur. ikinci baskıda (Sarah Stroumsa, *Dawud ibn Merwan el- Muqammes's Twenty Chapters*, Provo, Utah, 2016.) arapça metin arapça kaynaklarla sunulmuştur. Ayrıca ikinci baskının girişi genişletilmiş ve ingilizce tercümesi geliştirilmiştir.

26 Stroumsa, *Twenty Chapters*, 2. Baskı, ss., xxxv-xxxii.

27 Stroumsa, *Twenty Chapters*, ss., xxxv-xxxvi.

28 Stroumsa, *Twenty Chapters*, s. 326

29 Haggai Ben-Shammai, *Kalam in Medieval Jewish Philosophy*, ed., Daniel H. Frank ve Oliver Leamens, *History of Jewish Philosophy*, Londra ve New York, 1997, ss. 99-100.

El-Mukammes'in hayat hikayesi İslam'ın etki alanındaki rasyonel teolojik nazariyenin gelişiminde Hristiyan-Süryani entellektüel geleneğinin önemini göstermektedir.³⁰ El-Mukammes gibi her ne kadar zorunlu olarak aktüel dönüşüme girmemesine ve Müslüman kültür kaynağından alanlar olmasına rağmen kabul etmeliyiz ki diğer Yahudiler de Hristiyan geleneği ve literatürüyle aynı şekilde temas halindeydiler. "*İşruun Makalat*" aslen Arapça harflerle yazılmış ve İncil'den yapılan alıntılar da sadece Arapça tercümelemleri ile sunulmuş bir eserdir.³¹ Bu el-Mukammes'in kitabını teknik kelimeleri ile argümantasyonunu anlama ihtiyacı olan Araplaşmış Yahudilerden oluşan eğitilmiş bir kitle için yazdığını göstermektedir. Bu kitlenin büyüklüğünü bilme imkanımız bulunmamakla beraber bu kitle şüphesiz önemlidir.

El-Mukammes'in çalışması Yahudi sistematik teolojik düşünce başlangıcının öncüsü ve temsilcisi olmuş ve Yahudi düşüncesi üzerinde devam eden bazı etkilere sahip olmuştur.³² Bununla birlikte Sura akademisinin reisi Said bin Yusuf el-Feyyumi (ö.882-942) akılcı sistematik teolojiiyi ana akım Yahudi kültürünün içine yerleştirdi. Said bin Yusuf el-Feyyumi Arapça konuşulan topraklardaki Yahudilerin en etkili ve entellektüel liderlerinden biriydi. Onun kelami çalışmaları Yahudi düşüncesini asırlar boyunca etkilemiştir. Bu kelami çalışmalarının yanı sıra Said bin Yusuf el-Feyyumi İncil tefsirleri (Arapça tercümelemler dahil), Yahudi hukuku, İbranice dil bilimi, Karaylar ve kafirlerle polemik ile şiir alanlarına dair çok sayıda çığır açıcı bir çok kitap derlemiştir. Onun kelam alanındaki en önemli başarısı rasyonel kelami görüşleri Yahudi kaynakları ve değerleri ile kaynaştırmasıydı. O bunu sadece sistematik kelimelerinde değil muhtemelen daha anlamlı olan İncil tefsirlerinde de yapmıştı. O Rabbiniklerin Kitabı Mukaddes yorumlarını çağdaş bilim ve rasyonalistik düşünce ışığında yeniden oluşturma görevini üzerine almıştı. Bundan dolayı onun İncil tefsirleri -özel de ise onların girişleri- onun düşüncelerini anlama açısından önemli kaynaklardır. Büyük ölçüde o, el-Mukammes'in de eserlerini ithaf ettiği benzer kitleye hitap ediyordu ki bunlar uzaklaşmış oldukları kültürel kaynaklarını anlama yolunu bulmaya çalışan Yahudilerdi ve bunlar da umumi kültüre iyice sapanmışlardı.

30 Bu makale Hristiyan kelamının İslam kelamının kökenleri üzerindeki önemini tartışma yeri değildir. Yukarıda 20 deki dipnota ek olarak Sarah Stroumda'ki referanslara bkz *Twenty Chapters* s.1. n. 164.

31 Stroumsa, *Twenty Chapters*, ss. xxii-li-iii. Bu ayrıca onun Rabbinik gelenekten eğitim almadığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca okurlarının bir kısmı için de aynı şekilde doğru olabilir.

32 Bkz., Stroumsa, *Twenty Chapters*, ss. xli-ii., 11.yy'ın geç dönemlerinin İspanya yazmalarında, Bahya ibn Paquda el-Mukammes'in kitabıyla beraber Said bin Yusuf el-Feyyumi'nin *Kitab el-Emanet ve İ'tikad* ile Samuel ben Hofni'nin *Kitab Usul el-din*'le beraber tavsiye eder ki bunlar ilahi emirleri çalışmanın manevi yönüyle ilgilenen kitaplardır.

Said Mısır'ın Feyyum ilinin Dilatz kasabasında doğmuş ve 20 yaşında Mısır'dan ayrılıp Biladu-ş Şam ve Irak'a seyahat etmiştir. Bir süre Tiberya'da ve Halep'te yaşadığına dair elimizde kanıtlar mevcuttur. O "gaonik" aristokrasiden gelmemesine rağmen 928 yılında Sura'daki akademinin başına atanmıştır. Onu görevden almak isteyen Haham Davud ibn Zakkai ile ihtilafa düşmüştür.³³ Yahudi cemaati yaklaşık 6-7 yıl Said bin Yusuf el-Feyyumi'nin tekrardan akademinin başı olarak tanınmasına kadar onun taraftarları ve karşıtları olarak ikiye bölünmüştü. Onun bu fetret döneminde "gaon" olarak ne kadar aktif olduğu açık olmamakla birlikte Said'in büyük kelami eserlerini yazdığı dönem bu dönemdi.³⁴

Said Gaon hacimli iki sistematik kalam eseri yazmıştır; bunlar: "*Kitab el-Mebadi*" (931'de yazıldı) adıyla yazılan oldukça anlaşılmasız olan Sefer Yezirah³⁵ (yaratılış kitabı) üzerine yaptığı yorum ve "*Kitab el-Amanat ve'l İtikad*" adlı kelami eserin özeti (933'te yazıldı). Anlaşılan o ki Said bin Yusuf el-Feyyumi Sefer Yezirah'a yazdığı akılcı ve bilimsel tefsirini gerek Yahudi gerekse de Müslüman toplumdaki İhvan-ı Safa gibi mektup- mistisizmin önemli rol oynadığı güçlü ve Yeni Eflatuncu eğilimlere karşılık verme aracı olarak kullanmıştır.³⁶

33 Said'in çağdaşı olan Tarihçi Ebu'l Hasan el-Mesudi Said ile tanışıp ve ondan açıkça etkilenmiştir. *El-Tenbih ve'l İşraf* adlı eserde (edt. M.J. de Goeje, Leiden, 1894, ss. 112-113) Mesudi Said'in hahamlarla olan çekişmesini ve toplumdaki bölünmeyi anlatır. Ayrıca Said'in vezir Ali ibn İsa'nın meclisine katılımını ve Mes'udi'nin nesh hukuku ile beda arasındaki fark konusunda tartıştığı kişi olan Tiberyalı Ebu Kesir ile birlikte çalışmasından bahseder.

34 El-Feyyumi'nin hayat hikayesi ve onun edebi üretkenliği hakkında çokça yazılmıştır. Klasik çalışma H.Malter'e aittir, *Saadia Gaon: His life and Works*, Philadelphia, 1921. Güncel ve ulaşılabilen bir çalışma ise Robert Brody'e aittir. *Sa'adya Gaon*, Oxford, 2013. Onun hayatına ve entellektüel kariyerine ilişkin kısa bir çalışma L.E. Goldman'da bulunmaktadır. *The Book of Theodicy: Translation and Commentary on the Book of Job by Saadia ben Josef al-Fayyumi*, New Hawen, 1988, ss.3-27. Onun kelami çalışmalarının bütünüyle ilgili ikincil kaynaklar için bkz. C.Sirat, *A History of Jewish Philosophy in Medieval Ages*, Cambridge, 1985, ss. 417-418. Onun son dönem önemli kelami aktivite tartışmaları Sarah Stroumsa'da mevcuttur "*Saadya and Jewish Kalam*," Edt. D.H. Frank ve Oliver Leamens, edt. The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy, Cambridge, 2003, ss.71-90; Aynı şekilde *Saadia Gaon; A Jewish Thinker in Mediterranean Society* (İbranice), Tel Aviv, 2002; Haggai ben Shammai, *A Leaders Project: Studies in the Philosophical and Exegetical Works of Saadya Gaon (Ibranic)*, Kuddüs, 2015.

35 Sefer Yezirah İbranice alfabesinin 22 harfiyle ve ilk 10 sayı aracılığıyla dünyanın nasıl yaratıldığını oldukça kapalı bir şekilde anlatır. 2.Yy'dan 9.yy'a kadar fikirler olmakla beraber eserin ne zaman yazıldığına dair ittifak yoktur.

36 Joseph Qafih tarafından yapılmış ulaşılabilir bir tefsir için bkz. *Sefer Yezirah im perush ha-Gaon*, Kuddüs, 1972. Bir baskıda Meyer Lamberd tarafından yapılmıştır, Paris, 1981. Tefsir üzerine bkz. Haggai ben-Shammai, *Saadya's Goal in His Commentary on Sefer Yezira*, Edt.R.Link -Salinge de. *A Straight Path: Essays in Honor of Arthur Hyman*, Washington D.C., 1988, ss 1-9; Sarah Stroumsa, "Wondrous Paths: The Isma'ili Context of Saadya's Commentary on Sefer Yesira," M.Baumbach ve diğerleri atf., *Bocumer Philosophisches Jahrbuch für Antike und Mittelalter*, Cilt.18, 2015, ss.74-90

“*Kitab el-emanat ve'l İ'tikadat*” Said bin Yusuf el-Feyyumi'nin temel kelami çalışmasıdır. Kitaptaki on bahis klasik kelimelerdeki tertip üzere düzenlenmiştir.³⁷ Bu bahisler şunlardır; epistemoloji (giriş) ve akli sorgulamanın gerekliliği, dünyanın muhdesliği ve bir yaratıcının delili (makalat 1), Tanrı'nın birliği, yaratılmışlara benzerliğinden tenzih ve sıfatlar (makalat 2), Şeriat, vahiy ve nübüvvet (makalat 3), özgür irade, adl, husun ve kabih fiiller ile ödül ve ceza (va'd ve vaid) (Makalat 4,5,9), 6.Bahis özellikle Yahudi merkezli kefarete ve yeniden dirilişi incelemeye bir mukaddime işlevi gören ruhun doğası üzerinedir (makalat 7-8). Kitap bu dünyada insanoğlunun ideal davranışıyla ilgili bir tartışmayla biter.

Makalenin konusu Said bin Feyyum'unin düşüncelerinin özetini vermek olmamakla birlikte erken dönem Mu'tezile'si, onun mantıksal argümantasyonunu, teknik terminolojisini ve kavramsal sözcüklerini yansıması açısından Said bin Yusuf el-Feyyum'unin en büyük kaynaklarından biriydi. Küçük bir örnek vermek gerekirse husun ve kubuhun mutlak kategorileri Tanrı tarafından zihinlerimize yerleştirilmiştir ifadesini kullandığı zaman ilk eklektik döneme özgü tipik bir Mu'tezili tabirini kullanmış olmaktadır. Ancak yine de Said bin Yusuf el-Feyyumi; felsefe, Yeni Eflatuncu³⁸ ve Hristiyan kelimelerinden³⁹ da fikirler uyarlamıştır. Selefî el-Mukammes gibi Said de muhtemelen Hristiyan kaynakların Aristocu madde ve formu reddederek dünyanız araz ve cevherden oluştuğu iddiasını sürdürmesinden etkilenerek atomcu doktrine karşı çıkmıştır.⁴⁰ Öte yandan Said Hristiyanların aksine (yine El-Mukammes ve Müslüman Mu'tezilesi gibi) ilahi sıfatların ontolojik itibarlarının olmadığını ve sıfatlarda görünen çokluğun insan dilindeki sınırlandırmalardan dolayı olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla bu aslen Kitab-ı Mukaddes'te tefsirle ilgili bir konudur. Said bin Yusuf el-Feyyumi bir çok Yahudi düşünür tarafından uyarlanan Mu'tezile'deki akliyyat ve sem'iyat ayrımını Yahudi düşüncesine yerleştirmiştir.

37 Joseph Qafih tarafından yapılmış ulaşılabilir bir tefsir için bkz. Kuddüs 1970. Kitap Samuel Rosenblatt tarafından İngilizceye çevrilmiştir, *Saadia Gaon; The Book of Beliefs and Opinions*, New Hawen, 1948.

38 Mısır'daki gençlik yıllarında Said fizikçi ve yeni eflatuncu düşünür Isaac İsraili ile iletişim halindeydi.

39 Stroumsa onun eklektizminin yegane sebebi olarak Yahudi oluşunu göstermiştir. O ne müslüman ne de hristiyan herhangi özel bir felsefi ekole irtikap etmemiştir. Bkz. Sarah Stroumsa, *Saadya and Jewish Kalam*, s. 80. Şu da var ki Mu'tezile onun hayatında veya ondan kısa zaman önce tamamen belirginleşmeye başladı.

40 Saa'dya Mu'tezili Nazzam'ın atomculuğa karşı oluşunun ve tavra teorisinin farkında olmasına rağmen onun ismini anmamıştır. Bkz. Harry A. Wolfson, *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*, Cambridge, bask., 1979. ss.165-166.

Said bin Yusuf el-Feyyumi'den sonra Mu'tezile kelamı Doğu Yahudileri arasında genel manada kabul gören felsefi okuldu.⁴¹ El-Mukammes ile isimsiz ve bilinmeyen erken dönem yazarları bu gelişmede şüphesiz önemli bir rol oynamışlardır. Said bin Yusuf el-Feyyumi'nin otoriter konumu ile birlikte onun yükselen entellektüel etkisi ve Yahudi-Arap kültürünü değişimindeki hayati rolü Yahudiler arasında yaygın Mu'tezili fikirlerin uyarlanmasını sağlayıp güçlendirmiştir.

Said bin Yusuf el-Feyyumi çağdaşları olan Karaylar da Mu'tezili fikirleri kendi çalışmalarında ifade etmişlerdir. İlk olarak Karayların net bir amentüsünü pekiştirmede önemli bir rol oynamış olan ilk Karay ideoloğu Daniel ben Moses el-Qumisi'den bahsetmemiz lazım. O, bildiğimiz kadarıyla özel bir kelami çalışma yapmamıştır.⁴² Ama yine de genel olarak Mu'tezile'nin etkisi onun İncil tefsirlerinde (özellikle de küçüklerin peygamberliği konusunda) ve bir vaazında ya da İbranice olarak takipçilerine hitaben yazılan ve ona isnat edilen bir mektupta aksettirilir.⁴³ Bu metinde el-Qumisi Mu'tezile'nin temel odak noktaları olan tevhid ve adalet etrafında dönen inanç konularını tartışır. Bu açık bir şekilde Yahudilik içinde normcu teolojik kuramları formüle etmek için yapılan ilk girişimdir.⁴⁴ Dini ilkeleri ve şeriati basitçe otorite ve gelenek üzerinden kabul etmenin karşıtı olarak el-Qumisi (o rabbinleri bunu yapmakla suçlamaktadır) İncil metni üzerinden bağımsız rasyonel incelemenin önemini defalarca vurgulamıştır. El-Qumisi'nin Mu'tezile'nin kavramlarını açıklamakla birlikte onun yabancı kitaplara ve fikirlere kuvvetli karşıtlığı tekrardan bize erken dönem Yahudilerinin kelami fikirlere asimilasyonuna işaret etmektedir.⁴⁵

41 Yeni Eflatuncu, Aristocu veya Sufizm gibi diğer felsefik veya dini grup yandaşı Yahudiler de bulunmaktaydı.

42 Daniel ben Moses'e atfedilen *Kitabu tefsir el-Tevhid'in* başını içeren genizada bulunan bir parça Moshe Zucker tarafından basılmıştır, *Rav Saadya Gaon's translation of the Torah: Exegesis, Halakha, and Polemics in R.Saadya's Translation of the Pentateuch* (İbranice), New York, 1959, ss. 481-485, önceki yazarın El-Mesudi tarafından zikredilen bir mütekellim olarak Kuddüs'te doğan ve 945 yılında yine Kuddüs'te ölen Daniel el-Qumisi'yi Davud el-Qumisi ile karıştıma ihtimali bulunmaktadır.

43 Mektup İngilizce tercümesiyle birlikte Leon Nemo tarafından basılmıştır. "The Pseudo-Qumisian sermon to the Karaites," *PAAJR* 43(1976), ss.49-105. Nemo bu metnin gerçek yazarının el-Qumisi olup olmadığına dair şüphelerini belirtir ancak yine de metnin onun halkasından geldiğini kabul etmektedir. Mektubun kelimeleri 55-60 ile 88-90 arasında bulunmaktadır.

44 El-Qumisi'nin yazmalarının kelami içeriklerinin analizi Haggai ben Shammai tarafından yapılmıştır, *Major Trends in Karaite Philosophy and Polemics in the Tenth and Eleventh Centuries*, ed., Meira Polliack., *Karaite Judaism; a Guide to its History and Literary Sources*, Leiden, 2003, ss. 341-344. Konu üzerine ayrıca bkz. Moshe Zucker, *Raw Saadya Gaon's Translation of the Torah*, ss.172-175.

45 Onun yabancı kitap karşıtlığına ilişkin bkz. David Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon his Cultural World; Texts and Studies*, Leiden, 1996, s.139, n. 124.

El-Qumisi'de olduğu gibi 10.yy'da Karayların çoğunun kelami öğretileri onların İncil tefsirlerinde bulunmaktadır. Bu bağlamda, özetle Mu'tezili öğretilerden oldukça derinden etkilenen Yakub el-Qırqisani ve Yefet ben Eli adlı iki yazarı ele alacağız.⁴⁶ Irak'ta 920 ve 930'lerde aktif olan El-Qırqisani, Said'in genç bir çağdaşıydı. O Rabbinik geleneği ve zamanındaki felsefi ve bilimsel çalışmaları çok iyi bilmenin yanı sıra Müslümanların ve Hristiyanların kutsal metinlerine de hakim olan bilgili bir alimdi. Onun üç ana derlemesi muhafaza edilmekte ve onun düşüncelerini yeniden inşa etmede bize yardımcı olmaktadır.⁴⁷ El-Qırqisani'nin Karaylar hukuk külliyatı olan "*Kitab el envar ve'l Merakibi*" (927'de tamamlandı) Yahudi mezhepler tarihi, Müslüman ve Hristiyanlarla polemikler, ilahiyat bahisleri, hukukun epistemolojik temelli geniş bir muameleatı gibi diğerlerinin yanı sıra hukuki olmayan mevzuları da içermektedir.⁴⁸ El-Qırqisani "*Kitab el-Envar'ı*" yazmadan önce "*Yaratılış*" kitabının ilk bölümünde bulunan dünyanın altı günde yaratılma hikayesi üzerine kapsamlı felsefi ve bilimsel bir yorum olan "*Tafsir Bereshit'i*" yazmıştır. Onun rol modeli Hristiyan heksameron literatürü iken ana kaynakları ise el-Mukammes ve Said bin Yusuf el-Feyyumi'ydi. Bu kitap el-Qırqisani'nin düşüncelerinin dolgun bir resmine ulaşmak için çok önemli bir kaynak olmakla beraber hala yazma parçalarının tekrardan düzenlenmeye ve gözden geçirilmeye ihtiyacı vardır.⁴⁹ Onun son çalışması olan "*Kitab el-Riyad ve'l Hadaik*"

46 Bu iki yazarın düşünceleri Haggai ben Shammai tarafından müzakere edilmiştir, *The Doctrines of Religious Thought of Yakub el-Qırqisani and Yefet ben Eli* (İbranice) , doktora tezi, Kuddüs İbrani Üniversitesi, 1977, çok kısa bir özet Haggai ben Shammai'de bulunmaktadır, *Major Trends in Karaite Philosophy*, ss.344-352, ayrıca bkz. Georges Vajda, 'Etudes sur Qırqisani, REJ 107 (1946-1947), ss. 52-98; 22 (1963), ss.7-74.

47 El-Qırqisani'nin bir *Kitabu Tevhid* yazdığı rivayet edilir. Ancak bu eserin yazması tespit edilememiştir.

48 *Kitab el-Envar* Leon Nemoj tarafından basılmıştır. Edt, *Kitab al Anwar wal-Maraqib* (Code of Karaite Law) 5 cilt, New York, 1939-1943. Nemoj'un baskısı büyük bir başarı olmakla birlikte bazı eksiklikleri bulunmaktaydı. Şimdi yeni yazmaların bulunmasıyla bu eksiklik giderilebilir. Bunların bazı ekleri Bruno Chiesa'da bulunmaktadır. "Some Missing Chapters of El-Qırqisani's Kitab al- Anwar Book II," *Intellectual History of the Islamicate World*, 2 (2014), ss. 37-49. Birinci kitabın ingilizce bir baskısı Bruno Chiesa ve Wilfred Lockwood'da basıldı, *Yaqub el Qırqisani on Jewish Sects and Christianity*, Frankfurt am Main, 1984. (Birinci kitabın kısmi bir ingilizce tercümesi daha önce L.Nemoj tarafından basılmıştı, *al- Qırqisani's Account of the Jewish Sects and Christianity*, HUCA 7(1930), ss. 317-397, yine L.Nemojda , *Karaite Anthology*, New Haven, 1952, ss. 45-53.)

49 Kitabın bir betimlemesi David Sklare'de bulunmaktadır. *Science and Biblical Exegesis in the Tenth Century: Yaqub el Qırqisani's Tafsir Bereshit* (ibranice), Ginzei Qedem 14 (2018'de basılacak). The Introduction to Tafsir Bereshit incil tefsirininin 37 ilkesini ele alır. Bu ilkelerin ilk 24 ü Hartwing Hirschfeld tarafından basıldı, *Qırqisani Studies*, London, 1918. Bu metnin bazı kısımları L.Nemoj'un *Karaite Anthology* adlı eserinde ingilizceye tercüme edildi.ss.53-68. Kitabın bölümlerinin birinde Kindi tarafından yapılan bir çalışmayı ana kaynak olarak kullanıp gök kürenin yaşayan varlıklar olduğunu söyleyen aristocu felsefeyi eleştirir.

(938 de tamamlandı) Tevratın ilk beş kitabındaki fıkıhla ilgili olmayan bölümler üzerine yapılan bir yorumdur.⁵⁰ Yefet ben Eli (Basra'da doğdu ve 10.yy'ın ikinci yarısı süresince aktif oldu) Said bin Yusuf el-Feyyumi'nin çağdaşı olmamakla beraber onun çalışmalarına oldukça aşinaydı (onlardan bazısını eleştirmiştir). Mamaafih onun kelami görüşlerinin doğasına göre o Yahudi Mu'tezile düşüncesinin ilk tabakasına mensuptu.

Eski Ahit'in 24 kitabı üzerine yorumlar yapan Yefet muhtemelen Karay altın çağının en önemli İncil müfessiriydi. Yefet'in kendi düşüncelerini yansıttığının yanı sıra onun yorumları geleneksel tefsir ve çoğu başka yerde bulunmayan doktrinler (genelde isimsiz alıntılar yapılmıştır) için önemli birer kaynaktır.

Onların felsefik doktrinlerinde, el-Qırqisani ve Yefet genel olarak Said bin Yusuf el-Feyyumi'nin kurduğu yolu takip etmişlerdir. Haber-i mütevatirin içeriği konusunda Said bin Yusuf el-Feyyumi'den ayrılmalarına rağmen onların epistemolojisi Said'in epistemolojisine benzerdir. El-Qırqisani ve Yefet (ve tüm Karaylar) haber-i mütevatiri Eski Ahit metniye sınırlandırırken Said (ve tüm rabbinikler) Rabbinik geleneği bu tip geleneğin içine dahil eder. Onlar Said tarafından formüle edilen dünyanın yaratılışının dört burhanını bilmekteydiler. Bununla beraber, onlar muhdes dünyanın araz ve cevherden oluştuğu iddiasını sürdürürken (Aristocu madde ve formu reddederler), atomcu yaklaşımın bazı formlarını kabul etmiş görünmektedirler.⁵¹ İncil'in antropomorfik oluşu her iki yazara Tanrının zati ve fiili sıfatları arasındaki ayrımı tartışmalarına fırsat sağlamıştır. Mu'tezile düşüncesinde olduğu gibi onlar ilahi sıfatlar sorununu ontolojik bir konu olarak değil bilakis dilsel sınırlandırmalardan dolayı yorumsal/dilsel bir mesele olarak anlamışlardır. Her ikisi de Said bin Yusuf el-Feyyumi tarafından Yahudi düşüncesine konulan ser' ve akıl arasındaki ayrımı yaparlar.

Klasik Dönem- 10.yy'ın İkinci Yarısı ve 11.yy

Bu dönemde kelim çalışmaları yapan Yahudi yazarların neredeyse tamamı Mu'tezile'nin Basra Ekolü'nün özel bir doktrinini uyarlamışlardı. Ebu Ali ibn Hallad veya Abdu'l Cabbar el- Hamedani gibi bu okulun ana figürlerinin Yahudi yazarlar üzerindeki etkisi açık ve nettir.

50 Kitabın çok az bir kısmı basıldı. Bazı pasajlar Haggai ben Shammai tarafından gözden geçirildi. Religious Doctrines.

51 Bkz. Ben- Shammai, "Studies in Karaite Atomism" Jerusalem Studies in Arabic and Islam 6 (1985), ss.2445-254.

Sura Akademisi'nin reisi olarak hizmet eden Samuel ben Hofni Gaon (ö.1013) 10.yy ve 11.yy süresince gaonik akademiye liderler yetiştiren aristokratik bir aileden gelen bir ferd idi.⁵² Said bin Yusuf el-Feyyumi'nin aksine Samuel ben Hofni gaonik kuruluşunun bir üyesi olarak eğitilip yetiştirilmişti. Onun tam ve coşkulu bir şekilde Mu'tezili düşüncüyü benimsemesi, Mu'tezili düşüncenin akademilerin muhafazakar dünyasına nasıl nüfuz ettiğini göstermesi açısından çok önemlidir. Samuel ben Hofni yaklaşık olarak 65 kitap yazan oldukça üretken bir yazardı. O, Mu'tezili fikirlerin söylem bulduğu Tevratın ilk beş kitabınının belirli kısımlarına ve bazı Talmud risaleleri üzerine yorumlar yapmış (ki bu Talmud metodolojisi üzerine devasa bir çalışma olan çeşitli fihhi meseleler üzerine yapılmış olan kırk beş civarındaki monografdır) ve çeşitli kelim ve fıkıh usulu konuları ile ilgili bir düzine de kitap derlemiştir. Eğitimi kelim alanında olduğu için çağdaşı olan Karay Yusuf el-Basir; Samuel ben Hofni'nin İbn Tihan adındaki bir hocayla İbn Hallad'ın "*Kitab el-Usulu'nu*" okuduğunu rivayet eder. O ayrıca Ebu Abdullah el-Basri'nin polemik eseri olan "*Kitab el İdah'ına*" ve muhtemelen Basra Mu'tezilesi'nin önemli diğer figürlerinin eserlerine de aşinaydı.⁵³

Samuel ben Hofni Gaon az-çok kapsamlı bir şekilde kelim konularını ele aldığı görülen en az iki kitap telif etmiştir. Onlar "*Kitab el Hidaye*"⁵⁴ ve "*Kitab Usul'u Din ve'l Furu'uhu'dur*".⁵⁵ "*Kitab el-Hidaye*" nispeten 100 kısa bölümden oluşmaktadır. Kitabın kalan içindekiler tablosundan kitabın teklif ile ilgili bir tartışmayla başladığı ve standart Mu'tezili eserlerde bulunan klasik konuları ele aldığı anlaşılmaktadır. O ayrıca "*Kitab el-Esma ve-l*

52 Samuel ben Hofni'nin biyografisi, edebi eserlerini, kültürel dünyası ve düşüncesinin ana elementleri David Sklare'de sunulmuştur, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World; Texts and Studies*, Leiden, 1996. Kitabın detayları aşağıda anılmıştır. Ss. 26-30.

53 Bkz. Sklare, Samuel ben Hofni, s.53, İbn Hallad'ın *Kitab el Usul'u* bize doğrudan ulaşmamış ancak büyük bir kısmı Zeydi İmam el Natik bi'l Hakk el- Busani (1033) tarafından yazılan *Kitab Ziyadat Şerh el Usul* içinde bulunmaktadır. Bu eser, Camilla Adang, Wilfred Madelung ve Sabina Schmidtke tarafından basılmıştır. *Basran Mutezilite Theology; Abu Ali Muhammad b. Khallad's Kitab el Usul and its Reception*, Leiden 2010. Terminoloji, biçim, argumantasyon ve metnin konusu Samuel ben Hofni'nin eserlerindeki paralel tartışmalara büyük ölçüde benzemektedir. Bu yüzden onun İbn Hallad ile yakın oluşu teyit edilmektedir.

54 Belli belirsiz bir kaç yazma parçası tespit edilip David Sklare tarafından basıldı, *The Religious and Legal Thought of Samuel ben Hofni Gaon; Texts and Studies in Cultural Studies*, Doktora tezi, Harward Üniversitesi, 1992, Cilt II, ek 2, Genizanın bir kitap listesi de Samuel ben Hofni tarafından telif edilen bir *Kitab el-İrşad'ı* kaydeder. Bu *Kitab el-Hidaye*'nin başka bir ismi de olabilir.

55 Bu kitabın yazması tespit edilemedi.

*Sıfat*⁵⁶, “*el-Risale el-Şukriyye*”⁵⁷, “*Kitab fi'l Sevab ve'l-İkab*”⁵⁸ ve “*Kitab Nesh el-Şer*”⁵⁹ gibi spesifik kelami konular üzerine de kitaplar yazmıştır. Bunun yanı sıra Samuel ben Hofni “*Kitab Fi'l-Şerai ve Eş'ar Mesail*”⁶⁰ adında fıkıh usulü konularını Mu'tezili bir metotta ele aldığı iki kitap derlemiştir. “*Kitab fi el-Şerai*’de” kelim ve felsefe gibi düşüncenin akıl yürütme yöntemleri ile temas kurmuş olan Yahudi entellektüellerle, emirlere riayet etme anlayışı için anlamlı bir dini sistemin parçası olarak bir çerçeve çizmeye çalışmıştır. Kitabın ilk kısmında teklif, emir ve yasakların metinsel formları ve doğaları, niyetin rolü ve ilahi emirleri yerine getirmede motivasyon ile ilahi emirlerde kıyasın kullanımı ile ilişkili olarak böyle bir taslağın teoriksel temelini sunar. İkinci bölümde çeşitli durumlara veya gruplara göre farklılaşan ve açık bir şekilde Mu'tezili fikir olan emirlerin bir lütuf olmasına binaen emirlerin bir çok sınıflandırmasını vermektedir.⁶¹ “*Eş'ar Mesail*” çeşitli on konu üzerinde yazılmış yazılardan oluşmaktadır. İlk konu şeriatın bir kaynağı olarak icma fikrini tartışır; ikinci ve üçüncü konular Tevrat'ın evrensel zorunluluğu sorunu ile ilişkilidir⁶², dördüncüsü teklif üzerine, beşincisi hakikat ve mecazla ilgili, dokuzuncu konu ise çoğunlukla tefsiri bir konu olan fuzuli işleri tartışır. Diğer konular ise takvim tartışması gibi Rabbinikler ve Karaylar arasındaki ihtilafları ele alır.

Punbedita Akademisi'nin muasır başları (Samuel ben Hofni'nin rakipleri) kalamcı olarak bilinmemekle beraber onların bazı Mu'tezili öğreti-

56 Neredeyse bu çalışmanın tümü I.Goldziher tarafından basılmıştır, “Ein anonymer Traktat zur Attributenlehre”, in Festchrift zu Ehren des Dr. A.Harkavy,” St.Petersburg, 1908, ss.95-114. Yazar Shraga Abramson tarafından tespit edilmiştir, *A Newly Discovered Book by Rav Samuel Hophni: on the Names of God and His Attributes*(ibranice) , Kiryat Sefer 52 (1977) ss.381-382.

57 Bu kitabın içindekiler tablosu dahil bir kaç parçası tespit edilmiştir. Bu kitapta on bölüm vardır.

58 ***İbranicede anlatmak manasına gelen “Haggadah” İsrailoğulları'nın hikayelerini konu edinen kitaba verilen isimdir.

Bu kitap Haggai ben -Shammai tarafından özetle müzakere edilmiştir, “New Findings in a Forgotten Manuscript; Samuel ben Hofni's Commentary on the Ten Songs” (ibranice), Kiryat Sefer 61 (1986), s.318, ve n.12. Ben- Shammai bu kitabın bazı bölümlerinin yanlışlıkla Samuel ben Hofni'nin *Tesniye Kitabına* yaptığı tefsire aitmiş gibi basıldığını ileri sürmüştür.

59 Bu kitabın önemli bir kısmı tekrardan inşa edilebilir. Bu Davit Sklare tarafından tartışılmıştır. *Responses to Islamic Polemics By Jewish Mutekellimun in the Tenth Century*, Hava Lazarus- Yafeh, Mark R.Cohen, Sasson Somekh, S.H.Griffith, eds, *The Majlis; Religious Encounters Medieval Islam*, Wiesbaden, 2000, ss. 137-161. Yazarımız diğer yahudi polemik eserleri ile birlikte bu eseri yakın bir gelecekte basmayı planlamaktadır.

60 David Sklare tarafından her iki eserin vasi kalan kısımları geniş bir girişle birlikte basılmış, tercüme edilmiş ve şerh edilmiştir, *Samuel ben Hofni and His Cultural World*.

61 Bkz. *Samuel ben Hofni and His Cultural World*, ss.150-152, 186-188 burada kaynaklarda zikredilmiştir.

62 Bu konu Yahudi kalamcıları arasında çokça tartışılmıştır bu dönemde. Bkz. David Sklare, “*Are the Gentiles Obligated to Observe the Torah?*, The discussion Concerning the Universality of the Torah in the East in the Tenth and Eleventh Centuries.”

lerinin unsurlarını uyarladıklarını anlamaktayız. Örneğin Pumbedita'nın reisi olarak 3 yıl hizmet eden Şerira bin Hannaniah Gaon (ö.906-1006) 992 yılında Talmudik Haggadah* ile ilgili olan Kayravan'dan gönderilen soruya karşılık bir cevap yazmıştır. Hikaye hayvanlara haksız yere zülmü içeriyor görünmekte ve Haggadahı tefsir etmek için Şerira haksız acılar için hayvanlara ve küçüklere verilen Mu'tezile'nin ilahi 'ivad fikrini kullanır.⁶³ Şerira'nın oğlu Hayya (ö.939-1038) babasından daha çok arap kültürüne maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Onun cevaplarının bir çoğu kelami içeriğe sahiptir. Bu cevaplarının en meşhuru insanoğulunun tayin edilmiş eceli ile ilgili olanıdır.⁶⁴ Hayya kelami medhale sahip olan bir çok fikhi monograf** yazmıştır. O alım-satım kitabının girişinde eğer Tanrı insanoğlunun ihtiyaç duyduğu çeşitli maslahatlar vermişse neden insanoğlu ticari aktiviteye ve kazanca ihtiyaç duyar sorusunu sorar. Onun sorulara cevapları Mu'tezile'nin hür irade ve özgürlük, ilahi ilim ve kudret arasındaki etkileşimin tartışmalarını yansıtır.⁶⁵

Bu dönemdeki Karay yazarlarına dönmeden önce islami coğrafyanın sonundan, Kayravan'dan, Mu'tezili eğilimlere sahip Rabbiniklerin başka bir figüründen bahsetmek istiyoruz.⁶⁶ Endülüs ve Irak'taki Yahudi dini liderlerle teması sürdüren Nissim bin Yakub (ö.990-1057) Kayrevan'daki Talmud Akademisi'nin başıydı.⁶⁷ O çoğu Talmud konuları üzerine olan bir çok eser telif etmiştir. Onun eserlerinden biri çeşitli materyaller içeren hem arapça hem de ibrance yazılmış bir çeşit basılı özel defter olan "*Megillat Setarim'dir*".⁶⁸ Bir bölümde Nissim bin Yakub Samuel ben Hofni'nin "*Kitab el-Hidaye'deki*" Tanrı sadece istidlal ile bilinir zaruri olarak bilinmez şeklindeki görüşünden dolayı eleştirir. Nissim Sina Dağı'ndaki vahyi Mısır'dan Çıkış Kitabı'nın ağır, hissi, doğrudan ilahi tecrübenin örneği olarak sunmuş görünmektedir. Nissim bin Yakub'un çalışmalarının sadece

* Haggadah israiloğullarının mısırdaki ayrılışı vb. hikayeleri konu alan kitaptır.

63 Onun cevabı üzerine bkz. David Sklare, "The Reception of Mutezilism among Jews who were not Professional Theologians," *Intellectual History of of Islamicate World*, 2 (2014). Ss.25-28.

** Monograf herhangi bir konunun özel bir yönünün ele alındığı yazılardır.

64 Weill, G., *The Responsum of Rav Hai Gaon concerning the Allotted Lifespan* (ibrance) M.D. Cassuto, J.Klausner, ve J.Guttman, eds., *Sefer Assaf: Qovetz Ma'marey Mehqar*, Kuddüs, 1953, ss.261-279.

65 Bkz. Sklare, "The Reception of Mu'tazilism", ss. 28-30.

66 Kayravan akademisindeki mutezili atmosfer üzerine bkz. Sklare "The Reception of Mu'tazilism" ss. 30-31. Dikkat edilirse yukarıda da zikredilen Şerira Gaonun cevabı Kayrevan'dan gönderilmiştir. Samuel ben Hofni'nin ilahi sıfatlar üzerine yazdığı kitap, Kayravan Yahudi topluluğunun lideri İbrahim bin Ata'ya ithaf edilmesi Mu'tezili öğretilerine burada hoş görüldüğünü gösterir.

67 Nissim bin Yakub'un Mu'tezililiği I.Goldzhier tarafından işaret edilmiştir. Bkz. "R.Nissim bin Yakub Moutazilite," *REJ* 47(1903) ss. 179-186.

68 Bu kitap Shraga Abramson tarafından ele alınmıştır, *Rav Nissim Gaon: Five books (ibrance)*, Kuddüs, 1965, ss.181-360, çoğu parçanın basımı dahildir.

parçaları geriye kaldı, bununla birlikte onun kelami konumunu tam anlamıyla bilemiyoruz.

Samuel ben Hofni'nin Mu'tezile'nin Basra Okulu'yla yakınlığı, onun Karay muassırları tarafından da açık bir şekilde gösterilir. Bilinen ilk Karay Mu'tezile düşünce incelemesi Yefet ben Eli'nin oğlu Levi ben Yefet tarafından telif edilmiştir. Levi ben Yefet kitabını "*Kitab el-Ni'ma*" olarak adlandırmıştır. Onun "bu Tanrının bana ilk nimetidir" sözünden de anlaşıldığı üzere bu onun ilk literal çalışmasıdır.⁶⁹ Kitap oldukça kısa bölümlere bölünür (Samuel ben Hofni'nin "*Kitab el-Hidaye'sine*" benzer şekilde) ve malzemenin sunumu, her zamanki karışık teolojik-diyalektik argümantasyon olmaksızın basittir. Aslında Levi kelimelerinin çok kısa bir özetini yazmaya niyetlendiğini vurgular. Kitabın bu nitelikleri genel olarak eğitilmiş okuyucu eğitilmiş ise bunun amaçlandığını gösterir. Sık sık Kitab-ı Mukaddes'ten alıntılar yapması kitaba açık bir Yahudi karakteri verir. Levi'nin "*Kitab el-Ni'ma'si*" Kuddüs Karay düşüncesinin Yahudi olmayan öğrenmeye bir kaymayı temsil eder. Levi'nin babası Yefet gibi erken dönem Karayları dış-Yahudi olmayan çalışmalara karşı durmuşlardı. Ama buna rağmen Levi Basra Mu'tezile literatüründen oldukça derin bir şekilde etkilenmiştir. Onun kitabı çağdaşı Kadı Abdulcebbar el-Hamedani'nin kocaman ciltli eserinin neredeyse özeti gibidir. Ancak bununla birlikte genç Levi'nin gerçekte bunları okuması olası değildir.

Bunun yanı sıra Levi'nin daha genç muasırı Yusuf b.İbrahim ha-Kohen el-Basir,⁷⁰ Kadı Abdulcebbar ve onun öğrencilerinin kitaplarını iyi okumuş biriydi. El Basir (ö.1040) Basra'da doğdu ve Yusuf bin Nuh ile çalıştığı yer olan Kudüs'e yerleşti. Bazı yerlerde (muhtemelen Kudüs yolunda) Samuel ben Hofni (çoğunlukla Bağdat'ta) ile tanışmış ve kelami konularda onunla tartışmıştır. Daha yaşlı Rabbinik muasırları gibi el-Basir de kelam, hukuk, fıkıh ve polemikler üzerine yazan üretken bir yazardı.⁷¹ O

69 Levi ben Yefet bir çok geniş fıkhi eser yazmış, İncil'in spesifik pasajları üzerine yorumlar yapmış ve ibrance sözlük üzerine özet bir çalışma yapmıştır. Kapsamlı seçimler dahil Levi ve onun *Kitab el-Ni'ma* hakkında detaylı bilgi David Sklare'de bulunmaktadır, *Levi ben Yefet and his Kitab el-Ni'ma*, C.Adang, S.Schmidke ve D.Sklare eds., *A Common Rationality: Mutezilism in Islam and Judaism*, Wurzburg, 2007, ss.157-216. Ayrıca bkz. Wilfred Madelung, "Mutazili Theology in Levi ben Yefet's *Kitab el-Ni'ma*," *Intellectual History of the Islamic World* 2(2014), ss. 9-17.

70 Ona el-Basir (gören) lakabının verildiği aşikardır. Çünkü o kör idi. Onun körlüğü tüm kitaplarını söyleyerek yazdırmasında da görülür. Bu Yahudi yazarlar arasında alışılmadık bir pratikti.

71 El-Basir'in Külliyyatıyla ilgili bilgi ve tavsif David Sklare'de bulunmaktadır. *Yusuf al-Basir: Theological Aspects of his Halakhic Works*. David Frank, *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity*, Leiden, 1995 ss. 249-270. (Bazı durumlarda bilgiler yeni araştırmalar ışığında güncellenmeye ihtiyaç duyar.) el-Basir'in çok az kitabı basılmıştır. Onun çalışmalarının yazmalarının çoğu Firkovitch Koleksiyonunda bulunurken çok az kısmı da British Library de, New York'taki Yahudi Teoloji fakültesinde ve

dinde ve entelektüel liderlikte merkezi bir konuma ulaştı. O hem kelami hem de fikhi reddiyeler yazan bir kaç Karaydan biriydi. Onun teolojik düşünceleri yüzyıllar boyunca Resmi Karay öğretileri olmuş ve onun bir çok eseri Bizans'taki ve başka yerlerdeki Karayların kullanması için İbraniceye tercüme edilmiştir.

El-Basir iki kelami risale telif etmiştir. Nispeten küçük olan "*Kitab el Temyiz*"⁷² ve daha sonra yazdığı daha hacimli olan "*Kitab el Muhtavi*"⁷³. O bu kitaplarda Kadı Abdulcebbar'a ve okuluna açık bir şekilde atıfta bulunarak kendini onun yakın bir talebesi olarak gösterir. O Ayrıca okulun son çalışmalarını da takip etmiştir. El-Basir "*Kitab el Muhtavi'de*" Abdullah b.Said el-Labbad'ın "*Kitab el-Usul'üne*" yazdığı yorumlardan bahseder. El-Labbad, Kadı Abdulcebbar'ın talebesi ve öğretilerinin takipçisiydi. Her iki risalesinde de Kadı'nın Müslüman taslam yapısını yakından takip eder. Levi ben Yefet'in "*Kitab el-Ni'mas'ının*" aksine El-Basir'in kelami çalışmalarının Yahudi karakteri asgari seviyededir ve o çoğunlukla Müslüman kelimalarına ilgi duyduğu bölümleri dahil etmiştir.⁷⁴

Kadı Abdulcebbar liderliğindeki Behşemiyye Okulu ile birlikte devam eden dahil olma Ebu'l Hüseyin Muhammed b. Ali el-Basri'nin doktrinlerini ret etmede daha çok ifade bulmaktadır. Daha önce Ebu'l Hüseyin el-Basri, Aristoteles geleneğinin etkisinde kaldığı yer olan Bağdat'ta tıp okumuş ve Rey'de Kadı Abdulcebbar'a öğrencilik yapmıştı. Onun eleştiri-

Kaufmann koleksiyonunda bulunmaktadır. Bkz. David Sklare (Haggai ben-Shammai ile işbirliği içinde), *Judeo-Arabic Manuscripts in the Firkovitch Collections: The Works of Yusuf el-Basir (Ibranice)*, Kuddüs, 1997.

72 Bu kitap *el-Mansuri* olarak da bilinir. Açıkça anlaşılmaktadır ki bu eser telif edilmesini isteyen kişinin ismi ile isimlenmiştir. Bu kişi muhtemelen el-Basir'in sorularına cevap yazdığı Ebu Mansur Judah ben Daniel'dir. Kitabın bir kısmı Wolfbang von Abel tarafından basılmıştır. *Das Busch der Unterscheidung*, Freiburg, 2005. Kitabın tamamı yazma halindedir. Von Abel *Kitab el-Temyiz'i* İbranice tercümesiyle karşılaştırır. Sefer Mahkimat Peti, in "Zum textlichen Verhältnis zwischen *Kitab al-Tamyiz* von Yusuf al-Basir und der hebraischen Übersetzung Sefer Mahkimat Peti am Beispiel der Schlusskapitel der Ersten Hauptteils," C.Adang, S.Schmidke ve David Sklare'de, eds., *A Common Rationality: Mutezilism in Islam and Judaism*, Wurzburg, 2007, ss.217-227.

73 Yahudi arap metninin bir ön baskısı David Blumenthal tarafından hazırlandı ve Georges Vajda'da bulunmaktadır, *Al-Kitap al-Muhtavi de Yusuf al-Basir: Texte, Traduction et Commentaire*, Leiden, 1985, ss. 634-780. Bu cildin çoğu son derece açık bir çeviriye ve Kadı Abdulcebbar'ın çalışmalarına yoğun atıf ve alıntılar dahil Vajda tarafından metne yapılan açıklamalara tahsis edilmiştir. Bu cildin makalelerine Haggai ben-Shammai tarafından Kiryat Sefer 62 (1988-89) de yapılan değerlendirmelere bakınız ss.407-426 (İbranice) ayrıca Bruno Chiesa tarafından da ele alınmıştır. Bkz. *Henoch 10 (1988)*, ss.355-376. Haggai ben-Shammai tarafından temin edilen Vajda ve Blumenthal tarafından kullanılan kullanılan yazmalarda kayıp olan kitabın bir bölümü, "Lost Chapters of Yusuf al-Basir's *Kitab al-Muhtawi*"(Gecici Baskı in David Sklare (Haggai ben-Shammai ile birlikte), *Judeo-Arabic Manuscripts in the Firkovitch Collections: The Works of Yusuf al-Basir (Ibranice)*, Kuddüs, 1997, ss. 113-126.

74 Bkz. Haggai ben-Shammai, *Major Trends*, ss.355-356.

rilerini kelimeler metodunu güçlendiren bir şey olarak görmesine rağmen O Rey'de Kadı'nın bazı öğrencilerinin Allah'ın varlığı konusundaki Mu'tezile delilinin zayıflığı olarak gördüğü Kadı Abdulcebbar'ın bazı görüşlerini eleştirmiştir. O Behşemiyye öğretilerine eleştirilerini sunduğu "*Tasaffuh el-Edille*" ve en iyi kanıtları içerdiğini söylediği "*Ğural el-Edille*" adlı iki kitap yazmıştır.⁷⁵ Bu iki kitap Mu'tezile'nin son okulunun ana kitapları oldu. Yusuf el-Basir, Ebu Hüseyin el-Basri'nin eserlerinde bağlı bulunduğu kelami geleneği savunarak açıkladığı doktrinlere ve eleştirilere iki reddiye yazmıştır.⁷⁶

Onun kelami risalesinin yanı sıra el-Basir bir çok ilmi eser ve deneme telif etmiştir. Bunların bazıları aslen reddiye olarak yazılmıştır. O "*kitab el-Muhtavi*'de" Ebu Hüseyin el-Basri'nin "ahval el-Fail," "Ahkam el-Muasırat" ve "Kitab el-İstidlal bi'l Şahid ala'l Ğaib" öğretileri çerçevesindeki tartışmanın bir parçası olan üç eserden bahseder. Bu çalışmaların yazmaları tespit edilememiştir. Diğer bilinen kısa denemeler çoğunlukla fıkıh usulü konuları⁷⁷ olan "Makalat el-Kıyas," "Kitap el-Hidaye" (rivayet geleneği üzerine, özellikle de Rabbinikler'deki), "Kitap el-Şukuk" (hukuki bir kararın bilgi temelli olup olmamasının zorunluğu ile zannın yeterli olup olmaması) "Mes'el fi'l-Nübüvve" üzerinedir. "*Mesaili'l Aklıyye*" koleksiyonu ve "*Mesai'l el-İstiktal*" olarak adlandırılan reddiyelerinin de dahil olduğu reddiyeler muhafaza edilmiştir.

75 *Tasaffuh el-Edille'nin* bazı parçaları son zamanlarda Firkovitç Koleksiyonlarında tespit edilip Wilfred Madelung ve Sabina Schmidke tarafından basılmıştır, *Abu'l Husayn al-Basri's Tasaffuh al-adilla*, Wiesbaden, 2006. Basri'nin doktrinlerinin ve okulunun oluşumunun bir tasviri için bu cildin girişi ve izleyen dipnotta verilen iki yayına bakınız.

Kuddüs ve Kahire'deki Karaylar Müslüman Mu'tezilesi'nin bir çok çalışmasını kopyaladılar bazen de onları ibrance alfabeye uyarladılar. Bu yazmaların bir kısmı Kahire'deki Karay Sinagogunun kütüphanesinden St.Petersburg'daki Firkovitç Koleksiyonu ve Biritish Kütüphanesine ulaşmıştır. Bu şekilde *Tasaffuh el Edille gibi* başka kaynaklarda rezerve edilmeyen bir çok Mutezili kitaplar vardır. Başka bir örnek için bkz. Gregor Schwarb, "Decouvert d'un Nouveau Fragment du Kitab al-Mughni fi 'Abvabi'l Tawhid wa-l-Adl du Qadi Abd al-Jabbar al-Hamadhani dans une Collection Karaite de la Biritish Library," MIDEO 27 (2008), ss.119-129.

76 Bu iki reddiyenin parçaları Wilfred Madelung ve Sabine Schmidtke'de basılmıştır, "*Yusuf al-Basir's First Refutation (Naqd) of Abu l-Husayn al-Basri's Theology.*" In C.Adang, S.Schmidtke ve D.Sklare, eds. *A common Rationality: Mutazilism in Islam and Judaism*, Wurzburg, 2007, ss. 229-296 ve Wilfred Madelung ile Sabina Schmidtke, *Rational Theology in interfaith Communication: Abu l-Husayn al Basri's Mu'tezili Theology among the Karaites in the Fatimid Age*, Leiden, 2006, Birinci bölüm.

77 Bu dönemde fıkıh usulü özünde Mu'tezile kelamının epistemolojik temelli bir parçasıydı. Yahudi fıkıh usulu için bkz. Gregor Schwarb, "Usul al Fiqh im Jüdischen kalam des 10. Und 11. Jahrhunderts: Ein Überblick." *In Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes LX(2007) Orient als Grenzberreich: Rabbinisches und ausserrabbinisches Judentum*, edt.Annelies Kuyt ve Gerold Necker ss.77-104.

Ebu Hüseyin el-Basri ile ilişkisinde yukarıda gördüğümüz gibi el-Basir, oldukça polemikçi ve onun Mu'tezili eğilimini gösteren bir çok polemiksel çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar şunları içerir; "*Nakd Şimuel ras al-masiba*" (Samuel ben Hofni'nin *Aş'ar Mesail*'indeki anti-Karay kısmının bir eleştirisi), "*Kitab el-Redd ala'l Kailin bi'l-i'tidal*" (Takvimi hesaplama da ekinoksu kullananlara bir reddiye), "*el-Kelam ala'l Samara*"⁷⁸ ve dinler arası mesclislere⁷⁹ katılanlar için yazılmış olan "*I'caz'ul Kuran*" ve "*Risale fi ma'na icazet el-Nesh*"⁸⁰ adlı eserlere bir eleştiri olan "*el-Nakd ala Ebi Cafer el-Tahavi*" olarak da adlandırılan "*Kitab el-İsti'na*" (Musa'nın mucizeleri ve geleneklerin epistemolojik niteliklerinin bir tartışması ile ilgili olan Kitab-ı Mukaddes'in gelenekler eleştirisine bir reddiye)

Dokuz veya on babdan oluşan, çeşitli zamanlarda yazılmış ve hayatının sonlarına doğru düzenlemiş olduğu "*Kitab el-İstibsar*" el-Basir'in büyük fikhî çalışmasıdır. "*Kitab el-Muhtavi'de*"de açıkladığı üzere o, çeşitli teoloji kitaplarını ve fıkıh kitaplarını bir bütünün parçaları olarak görmüştür.

Dinin esaslarını, fıkıh kaynaklarını ve emirlerin detaylı açıklamalarını kapsadığından dolayı "*el-Muhtavi*" olarak adlandırılan bu kitapta biz, konudan uzaklaşmamak için sadece dinin esasları ile ilgili olan öğretilerle sınırlandıracağız kendimizi. Biz zaten tamamlanmasını ve bütünleyici olmasını ümit ettiğimiz emirlerle ilgili bazı kitaplar yazmıştık. Bu çalışmalar sadece burada bahsettiğimiz detayları genel manada bizlere sağlamaktadır.⁸¹

Bu yüzden "*Kitab el-İstibsar*" ve "*Kitab el-Muhtavi*" birbirlerini tamamlayıcı olarak yazılmışlardır. Aslında el-Basir'in teolojik ilgisi onun fıkıh detayları tartışmasında çokça ibraz edilmiştir. Örneğin onun sünnet fikhına atfettiği ilk babında yükümlülüğün doğasını, akıl ve vahiy arasındaki iliş-

78 Anlaşılan o ki el-Basir bu kitabı samiriyeli bir alim olan Ebu'l Hasan el-Duri ile polemiksel bir karşılaşmasından sonra yazmıştır. Bkz. Gregor Schwarb, "Mu'tazilism in the Age of Averroes," Edt. Peter Adamson, "In the Age of Averroes: Arabic Philosophy in the Sixth&Twelfth Century" (Wargburg Institute Colleguia 16), Londra, 2011, s.280, n.139. El-Basir'in takipçisi olan bir öğrencisi de Samarilere karşı bir münazara yazmıştır.

79 Bu kitap David Sklare'de detaylıca tasvir edilmiştir, "Responses to Islamic Polemics by Jewish mutekellimun in the Tenth Century," edt.Hava Lazarus-Yafeh, Mark R.Cohen, Sasson Somekh, S.H.Griffith, *The Majlis: Religous encounters in Medieval Islam*, Wiesbaden, 2000, ss.137-161.

80 Bu kitap el-Basir'in son çalışmalarından biridir ve muhtemelen meclislerdeki tartışmalara katkıda bulunmaya niyet etmiştir. Bu Gregor Schwarb'da tasvir edilmiştir. "Theological Semantics in Yusuf al-Basir's Risala fi ma'na ijazat al-naskh," in the semitic language of jewish intellectual production," Dr.Friedrich Niessen için hatırat sayısı, edt. Mario Angeles Gallego ve Juan Pedro Monferrerr-Sala, Leiden (yakında basılacak).

81 G.Vajda, *al-Kitab el-Muhtavi de Yusuf al-Basir: Text, Traduction et Commentaire*, s.756.

kiyi, zihinsel gelişimi ve "ıvadı" birlikte işlemiştir. Bu bab çoğunlukla ilmi gaye (Tanrının ve emirlerin doğasının) ve emirlerin yerine getirilmesine ilişkin 10 tane seri makale ile bitmektedir.⁸²

Çoğu Müslüman Mu'tezili kimseler fakih olarak da aktiflerdi. Bunun en kayda değer örneği Kadı Abdulcebbar'dır. Mu'tezile'nin bir çoğu usul-u fıkha ilgi duymaktaydı. Yusuf el-Basir'in "*Kitab el-İstibsar'ı*" ilk dönem Mu'tezili bir fıkhi tartışmanın nasıl görüldüğünü, teolojik soyutlamaların keyfiyetini ve oldukça gelişmiş epistemolojinin pozitif hukukun özü ile etkileşiminin nasıl olduğunu dair bilgi toplamak için eşsiz bir fırsat sunmaktadır.

Yeşua ben Judah (Ebu'l Ferc Furkan bin Esed. 11.yy'ın ikinci yarısında aktif) Levi ben Yefet ile çalışan el Basir'in öğrencisiydi. El-Basir'in ölümünden sonra merkezi bir öğretim ve Karay Kuddüs toplumu liderlik görevini üstlenmiş ve Mısır'daki Karay topluluğu ile Rabbiniklerle arasındaki geniş çaplı ilişkileri sürdürmüştür. Genel olarak onun yazıları Yahudilikte geniş ve derin bir ilim sahibi olduğunu gösterir. Hocaları gibi Yeşua da kelimada Mu'tezili'ydi. Özel herhangi bir kelami eser telif etmemesine rağmen onun Mu'tezili eğilimleri kuşkusuz ki onun çeşitli derlemelerinde ifade bulur.⁸³

Yeşua'nın çoğu çalışması fıkıh ve tefsirle ilgilidir. Onun büyük fıkıh çalışmaları Levililer (*el-Tefsir el-Mebhut fi Sefer Vayigra*) üzerine olan "uzun" yorumlar ve on emir (*Tefsir Aşeret ha-Devarim*) üzerine yapılan yorumlar üzerinedir. Bunlar çok geniş çalışmalardır ancak onların ebatı yazmaların durumundan dolayı hala açık değildir. Bu eserlerde Yeşua çok çeşitli fıkıh ve tefsir konularını kapsamlı bir şekilde ele alır. Ayrıca onun önceki Karay atalarından ve Rabbinik literatürden de kapsamlı bir şekilde alıntıda bulunur. Onun bazı tartışmaları tefsir içine nakşedilmiş bağımsız küçük çalışmalardır. Zengin Mısırlı bir Karay olan Ebu'l Hasan Davud ibn İmran bin Levi Levililer üzerine henüz tamamlanmış tefsiri görmesi üzerine oğlunun eğitimi için Tevrat'ın ilk beş kısmının tamamı üzerine daha kısa tefsirler yazması için Yeşua'dan talepte bulunmuştur. Yeşua bu talebi kabul etmiş ve 1054 yılında kısa tefsirini yazmaya başlamıştır. Bu ayrıca Tevrat'ın ilk beş kitabının tercümesi ile gramer, teoloji, ahlak ve fıkhi meseleler üzerine yorumlar içerir.

82 *Kitab el-İstibsar'da* fıkıh ve teolojinin birlikte ele alınması David Sklare tarafından ele alınmıştır. "*Yusuf al-Basir: Theological Aspects of his Halakhic Works.*"

83 Yeşua ben Judah hakkında çok az yazılmıştır. İkincil bir kaynak Haggai ben Shammai'nin "A Unique Lamentation on Jerusalem by the Karaite Author Yeshua ben Judah" (İbrance), ed. E.Fleischer ve ark. "Mas'at Moshe: Studies in Jewish and Islamic Culture Presented to Moshe Gil", Jerusalem, 1998 s.93-102.

O ayrıca “*Kitab el-nudur,*” “*Makalat el-Sebt,*” “*el-Kelam fi'l Bi'ur ve Cevabat el-Mesail el- Muşkila fi'l erayot*” da dahil daha küçük bir çok fıkıh eser yazmıştır. Yeşua'nın haram evliliğin derecesi üzerine olan sonraki çalışması, Mu'tezili usulu fikhının esas konularını sunduğu oldukça uzun bir girişe sahiptir.⁸⁴ O büyük eserlerinde maalesef henüz tesbit edilememiş bir “*Mes'elat el-ictihad'dan*” bir kaç defa bahseder. O ayrıca “*Tefsir Torah Tzivvah Lanu*” adında oldukça uzun bir anti Rabbinik polemik eser yazmıştır.

Yeşua'nın doğrudan sadece kelimeler üzerine dokunan eseri “*Kitab el-Tevriye'dir*”. Bu büyük eserde o epistemoloji, vahiy ve hermenötikle alakalı önemli konuları ele almıştır. Bunun yanı sıra fıkıh usulu ve Tevrat'ın sonsuz doğasını ve onun neshinin imkansızlığı gibi polemik konularını değerlendirir.⁸⁵

Yüzyıllar boyunca “*Bereşit Rabbeh*” adındaki Bizans Karay ibranicesinde bir çalışma Yeşua bin Judah'a atfedilmiştir.⁸⁶ Bu Yaratılış kitabı üzerine soru-cevap formatında Mu'tezili bir tefsirdir. Bu metnin Yahudi-Arap orijini artık tespit edilmiş ve görünen o ki aslında bu muhtemelen 11.yy'ın ikinci yarısında Yeşua bin Judah'ın bir öğrencisi tarafından yazılmış Tevratın ilk beş kitabı üzerine yapılan daha hacimli bir tefsirin parçasıdır.⁸⁷

Öyle anlaşılıyor ki Yeşua'nın Ortadoğu'lu olmayan bir kaç öğrencisi vardı. Tobias ben Moses ve Yakub bin Simon muhtemelen İstanbulluydular. Onlar Kuddüs Karayların entellektüel kazanımlarını, ibranice tercüme ve ibranice yapılan bağımsız çalışmalar aracılığıyla Bizans Karay cemaatine aktarmışlardı. Tobias, Yusuf el-Basir'in “*Kitab el-Muhtavi as Sefer ha-Ne'imot*” ve “*Kitab el-Temyiz as Sefer Mahkimat Peti'sini*” tercüme etmiştir. “*Meshivat Nefesh,*” “*Marpe la-Etzem*” ve “*Tzidduq ha-Din*” gibi

84 Bu kitap Yeşua'nın öğrencisi olan Yakub bin Simon (Jacob ben Smieon) tarafından ibraniceye tercüme edilmiştir. Tercüme I.Markon tarafından basılmıştır. *Sefer ha-Yashar*, St.Petersburg, 1908.

85 Gregor Schwarb *Kitab el-Tevriye'ye* bir şerh ve yayın hazırlamıştır. Ümit ederiz ki yakın gelecekte bu basılır.

86 Atıfta bulunma kurtulan iki yazmanın birinin başında bulunmaktadır. Bu metin M.Schreiner tarafından almanca tercümesiyle kapsamlı alıntılama dahil ayrıntılı olarak tasvir edilip analiz edilmiştir. “*Der Kalam in der jüdischen Literatur,*” Bericht über die Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums 13 (1895) ss.1-67; ve M.Schreiner, “*Studien über Jeschua b.Judah,*” Bericht über die Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums 20 (1902) ss.26-68. Bunlar ilk Yahudi Mu'tezilizmin çalışmalarıdır.

87 Metin ve onun arapça orijinali David Sklare tarafından özet bir şekilde tartışılmıştır. “*Scriptural Questions: Early Texts in Judeo-Arabic*” (ibranice). Edt. Meir Bar-Asher, Simon Hopkins, Sarah Stroumsa ve Bruno Chiesa, *A word Fitly Spoken: Studies in Medieval Exegesis of the Hebrew Bible and the Quran presented to Haggai ben Shammai*, Kuddüs, 2007, ss.216-217.

Mu'tezili düşünceni somut örnekleri üretilmiştir.⁸⁸ Bundan dolayı onlar 14.yy boyunca Bizans'ta gelişmekte olan Mu'tezilizm'in önemli rol oynadığı bir Karay kültürüne temel yaratmışlardır.⁸⁹ Juddah Hadassi (12.yyın ortalarında İstanbul'da aktif) "*Eshkol ha-Kofer*" adındaki Karay öğretileri ansiklopedisine geniş Mu'tezili teoloji tartışmalarını dahil etmiştir. Bununla birlikte "*Eshkol ha-Kofer'de*" Haddasi Aristoteles düşüncesinin etkisinin başlangıcını kelamla birlikte biraz ilkel bir tarzda ele almıştır.⁹⁰ Karay düşüncesi tarafından Aristocu Maymonides'in benimsenmesi 13.yy boyunca devam etmiş ve Harun bin Elicah (ö.1369) kelami risalesi "*Etz Hayyim'de*" Aristocu düşüncüyü klasik Karay düşüncesinin elementlerine kaynaştırarak kurtarmaya çalışmıştır.⁹¹

Bu dönemde bizce bilinen son Mu'tezili Karay yazar Kuddüs'te 11.yy'ın üçüncü çeyreğinde aktif olan Sehl b. el-Fadl b.Sehl el-Tustari'dir (Yaşar b. Hesed b.Yaşar).⁹² El-Tustari bazıları Fatimi mahkemlerinde yüksek rütbeli memurlar olarak hizmet eden, tüccar ve finansman olan Karay toplumunun başlarından olan seçkin bir aileye mensuptu.⁹³ Anlaşılan o ki el-Tustari; Ebu Bekir Muhammed ibn Arabi'nin rivayet ettiği gibi Haçlıların Kuddüs'ü işgalinden önce Kuddüs'te tertip edilen halk münazaralarının Yahudi temsilcisi olup Yahudi dini ve entellektül figürüne liderlik ediyordu.⁹⁴

Sehl el-Tustari'nin yazılarındaki yaratıcılık Kuddüs Yahudi toplumunda devam eden entellektüel canlılığı gösterir. Yusuf el-Basir, Ebu Hüseyin el-Bas-

88 Bkz.Georges Vajda, "Two epitomes of Karaite Theology: Sefer Meshivat Nefesh and Pereq Zidduq Haddin," Studio Orientalia Memoriae D.H Baneth Dedicata, Kuddüs, 1979, ss.103-110.

89 12.yy ve sonrası Bizans Karay felsefesi üzerine bkz. Daniel Lasker, *Byzantine Karaite Thought, edt.Meira Polliack, Karaite Judaism: a Guide to its History and Literary Sources, Leiden, 2003. Ss.505-528.* Daniel Laskerde tam bir tartışma bulunmaktadır. *From Judah Hadassi to Elijah Bashyatchi: Studies in Late Medieval Karaite Philosophy, Leiden, 2008.*

90 Haddasi Aristo felsefesini o zaman istanbulda bulunan seküler bir üniversitede çalışmış olabilir. O bir yunanca felsefeye giriş metni olduğu anlaşılan bir metinden alıntı yapar. *Eshkol ha-Kofer'in* kelami teolojik bölümleri ingilizce tercümesi ve onun yunancayı kullanmasının tartışmalarıyla birlikte Daniel Lusker, Johannes Niehoff-Panagiotidis ve David Sklare (Sandra Görgen ve Saskia Dönitz ile birlikte) yakın bir gelecekte basılacaktır, *Editing Theology at a Crossroad: A Preliminary Edition of Judah Haddassi's Eshkol ha-Kofer, First Commandment, and Studies of the Book's Judeo-Arab and Byzantine Contexts, Leiden.*

91 Harun bin Elicah üzerine bkz. Daniel Frank, *The Religious Philosophy of the Karaite Aaron ben Elijah: The Problem of Divine Attributes*, Doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1991.

92 O büyük ihtimalle 1096 daki Haçlıların Kuddüs'ü işgali sırasında Kuddüs Yahudi toplumunu yok ettikleri zaman öldürüldü.

93 Bugüne kadar El-Tustari üzerine yapılan en kapsamlı makale Gregor Schwarb'ındır. "Sahl b. al-Tustari's Kitab al-ima," *Ginzei Qedem* 2(2006) ss. 66*-105*. Schwarb not 2'de Tustari ailesi üzerine yapılan çalışmalara atıfta bulunur.

94 Bkz. Schwarb, "Sahl b. al Tustari's...", ss. 67*-71*.

ri'nin fikirlerini Behşemiyye Mu'tezilesi'ne bir tehlike olarak sunarken, o fikirler Sehl el-Tustari'ye cazip geliyordu. El-Basri'nin doktrinleri el-Tustari'nin en az üç eserinde yansıtılmıştır. Bunlar: “*El-Makdisiyyat*”⁹⁵ (Ali b.Suleyman el-Mukaddasi'nin kelami sorularına cevaplar) “*Kitab el-Telvih ila'l Tevhid ve'l Adl*” ve “*Kitab el-Tahrir li Kitab Aristu fima Ba'd el-Tabi'a*”⁹⁶ adlı eserlerdir.

Bu kelami eserlerinin yanı sıra el-Tustari, Tevratın ilk beş kitabı üzerine bir tefsir, fihhi reddiye ve Yeşua ben Judah'ın içinde fihhi bir görüşünü eleştirdiği haram evlilik (*Makalat el-arayot*) üzerine bir çalışma telif etmiştir. Muhtemelen onun en büyük çalışması “*Kitab el-İma' ila cevami el-teklif 'ilm^{an} ve 'amel^{an}'di*”⁹⁷ Kitap, Ali b. Suleyman'ın Şerif el-Murteza'nın “*Kitabu'l Cumeli'l ilm ve'l amel'e*” benzeyecek şekilde bir kitap istemesi üzerine yazılmıştır. El-Tustari kitabını Mu'tezile usülü din'nin özet bir derlemesi, usulu fihhın bir şerhi ve Tevrat'ta bulunan bazı özel kuralların temelleri ve onların delillerinin sistematik bir sunumu olmak üzere üçe ayırmıştır. El-Tustari, usulu'l fikh tartışmasında Aristo kıyasının bir özetine yer vermiştir ki o mantığı böyle sistematik bir şekilde ele alan ilk Yahudi yazar olmuştur.⁹⁸

Burada anacağımız son çalışma Yahudi Mu'tezililiği son dönemine ait olma ihtimali olan Yaşar ben Hesed el-Tustari tarafından yazılan “*Kitab el usul el-Muhassabiyye*”dir”. Kitabın tarihlendirmesi sorun olsa da yazarın yukarıda bahsettiğimiz Sehl el-Tustari'nin torunu olması mümkündür. Yazarın dediği gibi kitap, Kadı el-Reis-el Muhassab Saniyy el-Devle'nin gözetiminde telif edilmiştir.⁹⁹ Geriye kalan yapraklardan anladığımız kadarıyla kitap, Yahudi karakterlerle değil de eserin müfredatına uygun olan evrensel terimlerle ifade edilen Mu'tezile kelamı'nın bir özetidir.

95 Ali b.Süleyman el-Mukaddesi, el-Tustari'nin muassırı ve öğrencisiydi. O köken olarak Kuddüs'lüdür ki lakabı da bundan dolayıdır ancak Mısır'a taşınmıştır. O kendi bir kaç eserini yazdığı sırada (Onların arasında *tahrif* üzerine olan çalışmada vardır) Ali b.Süleyman Kuddüs Karayları entellektüel mirasını korumayı üzerine vazife edinmiştir. O önemli dini hukuk ve ibrance dil bilimi çalışmalarının bir çok yoğun özetini yazmanın yanı sıra İncil tefsir seçkilerinin de yoğun özetlerini tutmuştur. O enerjik bir müstensihdi ve onun kendi el yazmalarının çoğu Firkovitch Koleksiyonu ve diğer kütüphanelerde muhafaza edilmiştir. O Mu'tezile kelamının hevesli bir öğrencisiydi ve onun Ebu'l Hüseyin el-Basri'nin *Tasaffuh el-Edille'si* ve Şerif el-Mürteza'nın *Kitab el-Zağirat el-alim ve-basirat al muteallim* (bkz.Schwarb,a.g.e., n.69) kopyaları muhafaza edilmektedir. Onun tam bir çalışması arzu bir edilmektedir. Bu arada A.Borisov'un eserine de başvurmak mümkündür. “The Time and Place of the Life of the Karaite Author Ali b.Suleyman,” (Rusça), Palestinskiy Sbornik 64-65 (2) (1956), ss.109-114.

96 Bu kitaplardan tercümeleriyle beraber iktibaslar Madelung ve Schmidke'de bulunmaktadır. *Rational Theology in Interfaith Communication: Abu'l Husayn al-Basri's Mutazili Theology among the Karaites in the Fatimid Age*, Leiden, 2006, 2-4.böl.

97 Kitabın detaylı bir tasviri Schwarb'da bulunmaktadır. *Rational Theology*...

98 El-Qırqisani ondan önce aristo mantığını legal hermeneutik ile ilişkili olarak kullanmıştır. Bkz. Schwarb, *Rational Theology*, ss.92*-98*.

99 Kitab üzerine bkz. Haggai ben Shammai, *Major Trends in Karaite Philosophy and Polemics*, ss.358-359. Ben Shammai çekinerek de olsa Kadı el-Muhasseb'in 1161'de vefat eden bu isimde Fatimi mahkemesinde aktif biri olarak tespit edilebileceğini ileri sürer.

Geç Dönem: 12.yy ve Sonrası

Bu dönemde coğrafi odak noktası Mısır'a kayar. Bu dönem teolojik aktivitenin az olduğu bir dönemdir. Ama yine de günlük dini pratiklere anlam ve derinlik katmak amacıyla itikat için rasyonel bir kurumun kuruluşuna ihtiyaç duyulmuştur. Bundan dolayı bu dönem; çoğunlukla muhtasarların ve mesailerin dönemidir. Bu dönemin her ne kadar bazı çalışmaları tespit edilebilmişse de kelimeler dahil Karay literatürü zar zor incelenmiştir.

12.yy'ın ortalarında bir baba ve oğul benzer Mu'tezile kelam öğretilerinin muhtasarlarını telif etmişlerdir. David ben Hisdai Roş ha-Golah bir "*Kitab'ul Tevhid*" yazmış ve oğlu Solmon ben David Nasi de "*Kitab'u usul'u din ellezine mina la yesa'u kull mukellef terkuhu ve ihmaluhu*" adlı bir kitap yazmıştır. Her iki eser de soru-cevap formatında düzenlenmiştir. İçerik herhangi bir diyalektik argümantasyon ve delil kullanılmadan nesir bir tarzda sunulmuştur.

Karay hukuku kurban kesen bir kişinin Allah'ın varlığı, onun tekliği ve adaletinin kanıtı için rasyonel temeli anlamasını ve bilmesini gerektirir. Konu hayvanların haksız yere acı çekmeleridir. Bu yüzden kurban kesen kişi Tanrının hayvanın acısını telafi edeceği manasına gelen "ıvad" kavramını ve ayrıca bunun teolojik temellerini de anlamak zorundadır. Aksi takdirde o hayvanı öldürdüğünde kötü bir amel işlemiş olur. Sonuç olarak adak hukukunun kuralları çoğunlukla teolojik uygulamaları barındırır. Bundan dolayı Solomon ben David de kurban kesme üzerine büyük bir eser telif etmiş ve onun bazı yazmaları adak hukukundan önce onun kelami öğretilerinin muhtasarının yerini tutar (Ayrıca kitapta kayda değer derecede teolojik tartışmalar bulunmaktadır). Bu aynı konuda babasının kitabı olduğu halde neden ona bir muhtasar yazdığının sebebi olabilir. Aynı şekilde 14.yy'da İsrail ben Samuel ha-Dayyan ha-Ma'ravi "*Şurut el-Zebehe'yi*" yazmadan önce "*Tertib el-Akaid el-Sitte*" adında kısa bir kelami muhtasar yazmıştır. Aynı şekilde, bu teolojik çalışma da bağımsız bir alana sahip olmuştur.

Bu tarzdaki son çalışma olan "*Kitab usul el-din*" 15.yy'ın sonlarında Eliçah ben Aaron ibn Abd el-Veli tarafından yazılmıştır. Bu kitap Melamed Fadl'ın Karay Aşşai Rabbani ayini üzerine yaptığı bir özeti ve Samuel ben Moses ha-Ma'ravi's'in fikhi külliyatı olan "*Kitab el-Mürşid'in*" de bir özetini içeren büyük bir cildin parçasıydı. Birlikte düşünüldüğünde tüm bu kitaplar ortalama bir Karay'ın ihtiyaç duyacağı tüm bilgileri içeren bir fihrist (veya el kitabı) oluşturmuşlardır.¹⁰⁰

100 Gregor Schwarb ayrıca bu döneme ait El-Fadl ibn Muferrer tarafından yazılan *Kitab Lezzat el-zat fi isbat el-vahde ve'l sifāt* adlı bir kitaptan bahseder. Bkz. Peter Adamson, "Mu'tazilizm in the Age of Averroes," ve *In the Age of Averroes: Arabic Philosophy in the Sixth -Twelfth Century* (Wargburg Institute Colloquia 16) Londra, 2011, s.279, n.136.

Mısır Karayları arasında kelami öğretileri son kez 17.yy'ın ortalarında duyuyoruz. O dönemde İstanbul'dan Kahire'ye icazet almak için gelen bir kasap üzerinden bir tartışma yürütülmekteydi. Kasabın Kahire'deki eğitimi "ivad" fikri dahil Mu'tezile'nin esaslarını öğrenmeyi de zorunlu kılmaktaydı. Ancak Onun İstanbul'daki dindaşları dini inançlarını Aristocu Maymonides'e dayandırmaktaydılar ve "ivad" fikrini tiksindirici bir şey olarak görmekteydiler. Bizim kasap memlekete döndüğü zaman İstanbul Karay cemaati onun icazetini kabul etmeyi reddetti. Şam ve Kahire'deki Arapça konuşan cemaati, imanın esasları olarak aldıkları şeylerin İstanbul cemaati tarafından reddedilmesi çileden çıkarmış ve yıllar boyunca, iki taraf bir diğer tarafın kestiği eti yememiştir. Bu zamana kadar her iki cemaat de aralarındaki teolojik farklılıkların bilincinde değillerdi.¹⁰¹

Son olarak bu bölümde şuna işaret edeceğiz; Firkovitç koleksiyonları Kahire'deki Karay kütüphanelerinin bazısı salt sufi çalışmaları bazısı da sufi yönelimli etik çalışmaları olan oldukça önemli bir Müslüman ve Yahudi sufi literatürünü içerdiğini göstermektedir. Karay cemaatinde yaygın olarak tutulan rasyonel Mu'tezilizm ve sufi mistizmi arasında herhangi bir gerginliğin bulunduğu dair elimizde bir bulgu bulunmamaktadır. Sufi eğilimli olanlara gelecek araştırmalar ve düşünce için nacizane tavsiyemiz; onlar sufi dini-tecrübe için kelam epistemolojisinde ve teolojisinde tatmin edici bir temel bulabilirler. Bunun bir emaresi on birinci yüzyılın ikinci yarısında İspanya'da yazılan Bahya ibn Pakuda'nın sufi karakterli "*Kitab el-Hidaye ila Feraid el-Kulub*" adlı eserinde bulunabilir. Kitabın girişinde Bahya; el-Mukammes'in, Said bin Yusuf el-Feyyumi'nin ve Samuel ben Hofni'nin çalışmalarını "Emirlerin" manevi yönleri ile ilgili çalışmalar oldukları için tavsiye etmiştir.¹⁰² Ayrıca Nissim ben Jacob açık bir şekilde Mu'tezili olmasına rağmen Tanrının sadece rasyonel delillerle değil aynı zamanda doğrudan, duyuşal sezgi aracılığıyla da bilinebileceğini iddia etmesini not edebiliriz.¹⁰³

Endülüs

Müslüman Mu'tezilizmi Endülüs'te çok küçük bir varlığa sahipti. Doğuya ilim seyahatları sırasında spekülatif Mu'tezili teoloji etkisinde kalan bir kaç Mu'tezili eğilimli birey olmakla birlikte kesinlikle Mu'tezili okul

101 Bu tartışma üzerine bkz. Daniel Frank, "A Karaite Shehitah Controversy in the Seventeenth Century," Be'erot Yitzhak' da edt.Jay Harris *Studies in the Memory of Isadore Twersky*, , Cambridge, 2005, ss.69-97.

102 28 nolu dipnota bkz.

103 Bu bağlamda en erken Mu'tezili nesillerin dindar sofularla ilişki içinde olduğuna işaret etmemiz yerinde olur. Hatta bazıları *Suffiyat el-Mute'zila* olarak adlandırılmıştı. Bkz. Sarah Stroumsa, "The Beginnings of the Mu'tazila Reconsidered," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 13 (1990), ss.265-293.

veya edebi aktivite yoktu.¹⁰⁴ Ayrıca Endülüs'te Yahudi Mu'tezili yazarlar olmamasına karşın Yahudi teologlar ve filozoflar kesin bir şekilde Yahudi Mu'tezili literatürü ve öğretilerinin farkındaydılar. Yukarıda Bahya ibn Pakuda'nın yorumundan söz etmiştik. Bahya'nın tavsiye ettiği Rabbinik Mu'tezili çalışmaların yanı sıra Karay Mu'tezili yazmaların da bir şekilde Endülüs'e yolları düşmüştür. Yeşua ben Judah'ın İspanya'dan İbn Talas adında bir öğrencisi vardı. Bu öğrenci İspanya'ya dönüşünde hocasının kitaplarını ve muhtemelen diğer Karay çalışmalarını kendisiyle beraber götürmüştür.¹⁰⁵ Muhtemelen bu hareketliliğin bir sonucu olarak Yahudi filozof Joseph ibn Zaddiq (ö.1149) çoğunlukla Karay kaynaklardan kelim öğretilerini biliyor görünmektedir. "*Microkosmoz*'unda" Yusuf el-Basir'in "*Kitab el-Mansuri'sini*" iki defa ilahi sıfatları tartışırken, bir kez de ayrıntılı bir şekilde "ivad" fikrini tartışırken olmak üzere üç defa zikreder.¹⁰⁶ Judav Halevi (ö.1141) kelim öğretilerini bazı detaylarıyla birlikte "*Kitab el-Hazari'de*" özellikle de beşinci bölümünde anlatır.¹⁰⁷ Anlaşılan o ki Karay cemaati Endülüs'te kalabalık değildi ama bununla birlikte Rabbinik yazarların dikkatini çekmek için yeterince önemliydiler.¹⁰⁸ Sarah Stroumsa doğuda yapılan çalışmaların yanı sıra yerel Yahudilerle özellikle de Karaylarla temaslarının olduğunu iddia eder ki Endülüs'deki Müslümanlar (da) Mu'tezili doktrinlerin farkındaydılar.¹⁰⁹

104 Mu'tezile'nin Endülüs'teki emareleriyle ilgili bilgiyi Sarah Stroumsa toplamıştır. "The Mu'tazila in al-Andalus: The Footprints of a Phantom," *Intellectual History of the Islamic World 2* (2014), ss.80-100.

105 12.yy'da Endülüslü İbrahim b.Daud'ın rivayet ettiği gibi. bkz. Ed., G.D.Cohen *Sefer ha-Qabbalah*, Philadelphia, 1697, ss. xlvi-xlix.

106 Bkz. Joseph ibn Zaddiq, *Sefer Ha-'Olam Ha-Qatan* (*Der Mikrokosmos des Josef Ibn Dad-dik*), edt.Saul Horovitz, *Jahresbericht des Jüdisch-theologischen Seminars zu Breslau*, 1903, ss.44, 47,72-73. Kitabın arapça orijinali kaybolmuş ve elimizde sadece ibranice tercümesi bulunmaktadır.

107 Ayrıca Harry Wolfson İspanya Yahudi kaynaklarını *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy* adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde tartışır.(Cambridge bask., 1979) burada anılan yazarların dışında o, Maymonides, Judah ben Barzillai, Abraham ibn Daud ve Abraham ibn Ezra'dan da faydalanmıştır.

108 Bkz. Daniel Lasker, "Karaim in Twelfth Century Spain," *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 1.2(1992), ss.179-95. İbn Hazm *Kitab el-fisal fi'l-Milel ve'l ehvai Nihal'de* (edt. M.I Nasr ve Umayra, Beyrut, 1416/1996, cilt I, s.178.7f) Karaylar'ın Talevera ve Toledo'da yaşadıklarından bahseder.(Gregor Schwarb tarafından zikredilmiştir. "Mu'tazilizm in the Age of Averroes," edt. Peter Adamson, *In the Age of Averroes: Arabic Philosophy in the Sixth-Twelfth Century* (Wargburg Institute Colloquia 16) Londra, 2011, s.282, n.153.)

109 Stroumsa, "The Mu'tazila in al-Andalus", Gregor Schwarb bunun imkanını sorgular. (Schwarb, Sahl b. al Tustari's..., s.282)

KAYNAKÇA

- Abraham ibn Daud, Sefer ha-Qabbalah, G.D. Cohen, ed., Philadelphia, 1967. Abramson, Shraga, "A Newly Discovered Book by Rav Samuel ben Hophni: On the Names of God and His Attributes" [Hebrew], Kiryat Sefer 52 (1977), pp. 381-382.
- Abramson, Shraga, Rav Nissim Gaon: Five Books (Hebrew), Jerusalem, 1965.
- Adang, Camilla, Wilferd Madelung, and Sabine Schmidtke, eds., Basran Mu'tazilî Theology: Abû 'Ali Muhammad b. Khallad's Kitab Al-Usûl and its Reception, Leiden, 2010.
- Bahya ibn Paqûda, Kitâb al-Hidayâ ilâ Faraâid al-Qulub, A.S. Yahuda, ed., Leiden, 1912.
- Ben-Shammai, Haggai, A Leader's Project: *Studies in the Philosophical and Exegetical Works of Saadya Gaon* (Hebrew), Jerusalem, 2015.
- _____, "A Unique Lamentation on Jerusalem by the Karaite author Yeshu'a ben Judah (Hebrew) ,in E. Fleischer et al, eds., Mas'at Moshe: *Studies in Jewish and Islamic Culture Presented to Moshe Gil*, Jerusalem, 1998, p. 93-102.
- _____, "Kalâm in medieval Jewish philosophy, "in Daniel H. Frank and Oliver Leaman, eds., *History of Jewish Philosophy*, London and New York, 1997, pp. 115-148.
- _____, "Lost Chapters of Yûsuf al-Basîr's *Kitâb al-Muhtawî (tentative edition)*" (Hebrew), in David Sklare (in cooperation with Haggai Ben-Shammai), *Judaeo-Arabic Manuscripts in the Firkovitch Collections: The Works of Yusuf al-Basir*, Jerusalem, 1997, pp. 113-126.
- _____, "Major Trends in Karaite Philosophy and Polemics in the Tenth and Eleventh Century ,," in Meira Polliack, ed., *Karaite Judaism: a Guide to its History and Literary Sources*, Leiden, 2003, pp. 341-344.
- _____, "New Findings in a Forgotten Manuscript: Samuel ben Hofni's Commentary on Ha'azinu and Sa'adya's Commentary on the Ten Songs" (Hebrew), Kiryat Sefer 61 (1986), pp. 313-332.
- _____, "Saadya's Goal in his Commentary on Sefer Yezira," in R. Link-Salinger, ed., *A Straight Path: Essays in Honor of Arthur Hyman*, Washington, D.C., 1988, pp.1-9.
- _____, "Studies in Karaite Atomism," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 6 (1985), pp. 245-254.
- _____, *The Doctrines of Religious Thought of Abû Yûsuf Ya'qub al-Qirqisânî and Yefet ben 'Eli*, Ph.D. dissertation (Hebrew), The Hebrew University of Jerusalem, 1977.
- Ben Shammai, Haggai, review of George Vajda, *Al-Kitâb al-Muhtawî*, in Kiryat Sefer 62 (1988-89), pp. 407-426 (Hebrew).
- Blau, Joshua and Simon Hopkins, *Early Judaeo-Arabic in Phonetic Spelling: Texts from the End of the First Millennium* (Hebrew), Jerusalem, 2017.
- _____, "Judaeo-Arabic Papyri - Collected, Edited, Translated and Analyzed," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 9 (1987), pp. 87-160.
- _____, "On Early Judaeo-Arabic Orthography," *Zeitschrift für Arabische Linguistik* 12 (1984), pp. 9-27.

- Borisov, A., "The Time and Place of the Life of the Karaite Author 'Ali b. Sulaymân" [Russian], . *Palestinskiy Sbornik* 64-5 (2) (1956), pp. 109-114.
- Brody, Robert, Sa'adya Gaon, Oxford, 2013.
- _____, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven, 1998.
- Chiesa, Bruno, "Some Missing Chapters of al-Qirqisânî's Kitab al-Anwar Book II," *In tellectual History of the Islamicate World*, 2 (2014), pp. 37-49.
- _____, review of George Vajda, *Al-Kitab al-Muhtawi*, in *Henoch* 10 (1988), pp. 355-376.
- Chiesa, Bruno and Wilfrid Lockwood, *Ya'qub al-Qirqisânî on Jewish Sects and Christianity*, Frankfurt am Main, 1984.
- Dong Xiuyuan, "The Presence of Buddhist thought in Kalâm Literature," *Philosophy East and West*, forthcoming.
- Frank, Daniel "A Karaite Shehitah Controversy in the Seventeenth Century," *in Be'erot Yitzhak: Studies in Memory of Isadore Twersky*, ed. Jay Harris, Cambridge, Mass., 2005, pp. 69-97.
- _____, *The Religious Philosophy of the Karaite Aaron ben Elijah: The Problem of Divine Attributes*, Ph.D. dissertation, Harvard University, 1991.
- Gimaret, Daniel, "Mu'tazila," *Encyclopaedia of Islam* (Second Edition), Leiden, 2010. Goldziher, I., "Ein anonymes Traktat zur Attributenlehre," *in Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harkavy*, St. Petersburg, 1908, pp. 95-114.
- _____, "R. Nissim b. Yacob Moutazilite," *REJ* 47 (1903), pp. 179-186.
- Goodman, L.E., *The Book of Theodicy: Translation and Commentary on the Book of Job by Saadiah ben Joseph al-Fayyûmî*, New Haven, 1988.
- Gutas, Dimitri, *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society* (2nd-4th / 8th-10th centuries), London and New York, 1998.
- Hirschfeld, Hartwig, *Qirqisani Studies*, London, 1918.
- Joseph ibn Zaddiq, *Sefer Ha-'Olam Ha-Qatan* (Der Mikrococosmos des Josef Ibn Daddik), Saul Horovitz, ed., *Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars zu Breslau*, 1903.
- Kraemer, Joel, *Humanism in the Renaissance of Islam*, Leiden, 1986.
- Lasker, Daniel, "Byzantine Karaite Thought," in Meira Polliack, ed., *Karaite Judaism: a Guide to its History and Literary Sources*, Leiden, 2003, pp. 505-528.
- _____, *From Judah Hadassi to Elijah Bashyatchi: Studies in Late Medieval Karaite Philosophy*, Leiden, 2008.
- _____, "Karaism in Twelfth Century Spain," *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 1.2 (1992), pp. 179-95.
- _____, "Karaites," *Encyclopedia Judaica* (Second Edition), Vol. 11, 2007, pp. 785-802.
- Lasker, Daniel, Johannes Niehoff-Panagiotidis, and David Sklare (in association with Sandra Gørgen and Saskia Dönitz), *Editing Theology at a Crossroad: A Preliminary Edition of Judah Hadassi's Eshkol ha-kofer, First Commandment, and Studies of the Book's Judaeo-Arabic and Byzantine Contexts*, Leiden.

- Madelung, Wilferd, "Mu'tazili Theology in Levi ben Yefet's *Kitab al-Ni'ma*," *Intellectual History of the Islamicate World 2* (2014), pp. 9-17.
- Madelung, Wilferd and Sabine Schmidtke, *Abu l-Husayn al-Basri's Tassafuh al-a-dilla*, Wiesbaden, 2006.
- _____, *Rational Theology in Interfaith Communication: Abu l-Husayn al-Basri's Mu'tazili Theology among the Karaites in the Fâtimid Age*, Leiden, 2006.
- _____, "Yûsuf al-Basir's First Refutation (Naqd) of Abu l-Husayn al-Basri's Theology," in C. Adang, S. Schmidtke, and D. Sklare, eds., *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, Wurzburg, 2007, pp. 229-296.
- Malter, H., *Saadia Gaon: His Life and Works*, Philadelphia, 1921.
- Mann, Jacob, "An Early Theological-Polemical Work," *Hebrew Union College Annual 12-13* (1937-1938), pp. 411-459.
- Markon, I., ed., *Sefer ha-Yashar*, St. Petersburg, 1908. al-Mas'ûdî, Abû l-Hasan 'Alî b. al-Husayn, *Kitab al-tanbîh wal-ishrâf*, M.J. de Goeje, ed., Leiden, 1894.
- Nemoy, Leon, *Karaite Anthology*, New Haven, 1952.
- _____, et al, "Karaites" *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem, 1972, Vol. 10, cols. 761-785.
- _____, ed., *Kitab al-Anwar wal-Maraqib* (Code of Karaite Law), 5 vols., New York, 1939-1943.
- _____, "The Pseudo-gumisian Sermon to the Karaites,* PAAJR 43 (1976), pp. 49-105.
- _____, "Al-Qirqisani's Account of the Jewish Sects and Christianity," *HUCA 7* (1930), pp. 317- 397.
- Pines, Shlomo, "A Study of the Impact of Indian, Mainly Buddhist, Thought on Some Aspects of Kalâm Doctrines," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam 17* (1994), pp. 182-203.
- Qâfih, Joseph, ed. and trans., *Sefer Ha-Nivhar be-Emunot ve-De'ot*, Jerusalem, 1970.
- _____, *Sefer Yezirah [Kitab al-Mabadi] 'im perush ha-Ga'on*, Jerusalem, 1972.
- Polliack, Meira, ed., *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Leiden, 2003.
- Rosenblatt, Samuel, *Saadia Gaon: The Book of Beliefs and Opinions*, New Haven, 1948. Schreiner, Martin, "Der Kalâm in der jüdischen Literatur," *Bericht über die Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums 13* (1895), pp. 1-67.
- _____, "Studien über Jeschua b. Judah," *Bericht über die Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums 20* (1902), pp. 26-68.
- Schwarb, Gregor, "Découverte d'un Nouveau Fragment du Kitâb al-Mughnî fi 'Abwab al-Tawhid wa-l-'Adl du gâdî 'Abd al-Jabbar al-Hamadhânî dans une Collection Karaïte de la British Library," *MIDEO 27* (2008), pp. 119-129.
- _____, "Mu'tazilism in the Age of Averroes," in Peter Adamson, ed., *In the Age of Averroes: Arabic Philosophy in the Sixth/Twelfth Century* (Warburg Institute Colloquia 16), London, 2011, pp. 251-282.
- _____, "Sahl b. al-Fadl al-Tustarî's Kitâb al-Îmâ'," *Ginzei Qedem 2* (2006), pp. 61*-105*.

- Schwarb, Gregor, "Theological Semantics in Yûsuf al-Basîr's *Risâla fi ma'nâ ijazat al-naskh*" in María Angeles Gallego and Juan Pedro Monferrer-Sala, eds., *The Semitic Languages of Jewish Intellectual Production. Memorial Volume for Dr. Friedrich Niessen*, Leiden (forthcoming).
- _____, "Usûl al-fîqh im jüdischen kalâm des 10. und 11. Jahrhunderts: Ein Überblick," in *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes LX* (2007) [*Orient als Grenzgebiet: Rabbinisches und ausserrabbinisches Judentum*, Annelies Kuyt and Gerold Necker, eds.], pp. 77-104.
- Sirat, Collete, *A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages*, Cambridge, 1985.
- Sklare, David, "Are the Gentiles Obligated to observe the Torah? The Discussion Concerning the Universality of the Torah in the East in the Tenth and Eleventh Centuries," in Jay Harris ed., Be'erot Yitzhak: *Studies in Memory of Isadore Twersky*, Cambridge, Mass., 2005, pp. 311-346.
- _____, (in cooperation with Haggai Ben-Shammai), *Judaeo-Arabic Manuscripts in the Firkovitch Collections: The Works of Yusuf al-Basir [Hebrew]*, Jerusalem, 1997.
- _____, "Levi ben Yefet and his *Kitab al-Nirma*," in C. Adang, S. Schmidtke, and D. Sklare, eds., *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, Würzburg, 2007, pp. 157-216.
- _____, "Responses to Islamic Polemics by Jewish *Mutakallimun* in the Tenth Century," in Hava Lazarus-Yafeh, Mark R. Cohen, Sasson Somekh, S. H. Griffith, eds., *The Majlis: Religious Encounters in Medieval Islam*, Wiesbaden, 2000, pp. 137-161.
- _____, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World: Texts and Studies*, Leiden: Brill, 1996.
- _____, "Science and Biblical Exegesis in the Tenth Century: Ya'qub al-Qirqisânî's *Tafsir Bereshit*" (Hebrew), *Ginzei Qedem* 14 (appearing 2018).
- _____, "Scriptural Questions: Early Texts in Judaeo-Arabic" (Hebrew), in Meir Bar-Asher, Simon Hopkins, Sarah Stroumsa, and Bruno Chiesa, eds., *A Word Fitly Spoken: Studies in Mediaeval Exegesis of the Hebrew Bible and the Qur'an Presented to Haggai Ben-Shammai*, Jerusalem, 2007, pp. 216-217.
- _____, "The Reception of Mu'tazilism among Jews who were not Professional Theologians," *Intellectual History of the Islamic World*, 2 (2014), pp. 25-28.
- _____, *The Religious and Legal Thought of Samuel ben Hofni Gaon: Texts and Studies in Cultural History*, Ph.D. dissertation, Harvard University.
- _____, "Yûsuf al-Basîr: Theological Aspects of his Halakhic Works," in Daniel Frank, ed., *The Jews of Medieval Islam: Community, Society and Identity*, Leiden, 1995, pp. 249-270.
- Stroumsa, Sarah, *Dawûd ibn Marwân al-Muqannis's Twenty Chapters ('Ishrûn Maqala)*, Leiden, 1989.
- _____, *Dawûd ibn Marwan al-Muqammas: Twenty Chapters*, Provo, Utah, 2016.
- _____, "From the Earliest Known Judaeo-Arabic Commentary on Genesis," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 27 (2002), pp. 375-395.

- _____, "Saadya and Jewish Kalam," in D.H. Frank and O. Leaman, eds., *The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy*, Cambridge, 2003, pp. 71-90.
- _____, *Saadiyah Gaon: A Jewish Thinker in a Mediterranean Society* (Hebrew), Tel Aviv, 2002.
- _____, "The Barâhima in Early Kalâm," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 6 (1985), pp. 229-241.
- _____, "The Beginnings of the Mu'tazila Reconsidered," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 13 (1990), pp. 265-293.
- _____, "The Mu'tazila in al-Andalus: The Footprints of a Phantom," *Intellectual History of the Islamicate World* 2 (2014), pp. 80-100.
- _____, "Wondrous Paths': The Ismâili Context of Saadya's 'Commentary on Sefer Yesira,'" in M. Baumbach, et al, eds. *Bochumer Philosophisches Jahrbuch für Antike und Mittelalter*, vol. 18, 2015, pp. 74-90.
- Treiger, Alexander, "Origins of Kalâm," in Sabine Schmidtke ed., *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, New York, 2016.
- Vajda, Georges, *Deux Commentaires Karaites sur L'Ecclésiaste*, Leiden, 1971.
- _____, "Etudes sur Qirqisânî," REJ 107 (1946-47), pp. 52-98; 122 (1963), pp. 7-74.
- _____, *Al-Kitâb al-Muhtawî de Yûsuf al-Basîr: Texte, Traduction et Commentaire*, David Blumenthal, ed., Leiden, 1985.
- _____, "Two epitomes of Karaite theology: *Sefer Meshivat Nefesh and Pereq Zidduq Haddin*," *Studia Orientalia Memoriae D.H. Baneth Dedicata*, Jerusalem, 1979, pp. 103-110.
- Von Abel, Wolfgang, *Das Buch der Unterscheidung*, Freiburg, 2005.
- Von Abel, Wolfgang, "Zum textlichen Verhältnis zwischen *Kitab al-Tamyiz* von Yûsuf al-Basîr und der hebräischen Übersetzung *Sefer Mahkimat Peti* am Beispiel der Schlusskapitel der Ersten Hauptteils," in C. Adang, S. Schmidtke, and D. Sklare, eds., *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, Würzburg, 2007, pp. 217-227.
- Weill, G., "The Responsum of Rav Hai Gaon Concerning the Allotted Lifespan" (Hebrew), in M.D. Cassuto, J. Klausner, and J. Guttmann, eds., *Sefer Assaf: Qovetz Ma'marey Mehqar*, Jerusalem, 1953, pp. 261-279.
- Wolfson, Harry Austryn, *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*, Cambridge, Mass., 1979.
- Wolfson, Harry Austryn, *The Philosophy of the Kalam*, Cambridge, Mass., 1976.
- Zucker, Moshe, *Rav Saadya Gaon's Translation of the Torah: Exegesis, Halakha, and Polemics in R. Saadya's Translation of the Pentateuch* (Hebrew), New York, 1959.